

2022-01

þý — μ⁰ ã ä á ± ä μ⁻ ± ã ä · ½ ÿ å⁰ á ± ½⁻ ·
þý ± à ì ä ± ã ä á ± ä¹ é ä^{1 0} ¬ ± á ç μ⁻ ± 0
þý • » » · ½^{1 0} ì æ í à ç

þý œ ±^{3 3 1} î á ç â , • å ¬^{3 3} μ » ç â

þý á³ á ± ¼ ¼ ± ™ ä ä ç á⁻ ± â , £ ç ç » ® • à¹ ä ä · ¼ î ½ ¥³ μ⁻ ± â , ± ½ μ à¹ ä ä ® ¼¹ ç • μ ¬ à ç »

<http://hdl.handle.net/11728/12275>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

**«Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ»**

ΜΑΓΓΙΩΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

**«Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ»**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη
και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

ΜΑΓΓΙΩΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Όνομα επίθετο φοιτητή, έτος κατάθεσης διατριβής

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	6
Abstract.....	8
Εισαγωγή	9
Κεφάλαιο 1: Η απόφαση της επέμβασης και οι αντιδράσεις	11
1.1 Οι συνθήκες στη Ρωσία και η ανάμειξη των Συμμάχων.....	11
1.2 Η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία και η στάση του ελληνικού Τύπου	16
Κεφάλαιο 2: Προπαρασκευή και αποστολή του Α΄ Σώματος Στρατού.....	21
2.1 Η προετοιμασία των ελληνικών τμημάτων	21
2.2 Η άφιξη των Ελλήνων στην Οδησό	23
2.3 Η άτακτη μεταφορά των υπολοίπων ελληνικών δυνάμεων	25
Κεφάλαιο 3: Οι αντίπαλες δυνάμεις.....	26
3.1 Ο στρατός των Μπολσεβίκων.....	26
3.2 Τα γαλλικά τμήματα και η αντικατάστασή τους από τα ελληνικά	27
Κεφάλαιο 4: Πολεμικές επιχειρήσεις	29
4.1 Το έπος της Χερσώνος	29
4.2 Η απώλεια της Μπερεζόφκα.....	36
4.3 Η αβελτηρία των Γάλλων	37
Κεφάλαιο 5: Το τέλος της εκστρατείας.....	38
5.1 Η εκκένωση της Οδησού.....	38
5.2 Η Αλλαγή στάσης των Συμμάχων	41
Κεφάλαιο 6: Ανθρώπων δράσεις και επιδράσεις.....	43
6.1 Οι Έλληνες πρόσφυγες.....	43
6.2 Αξιωματικοί και στρατιώτες.....	45
Επιλογική αποτίμηση	50
Βιβλιογραφία	54

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: ΜΑΓΓΙΩΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: «Η εκστρατεία στην Ουκρανία μέσα από τα στρατιωτικά αρχεία και τον ελληνικό Τύπο»

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος).....[Κλάψης Αντώνης,
Επίκουρος Καθηγητής, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[Ευρυβιάδης Μάριος,
Καθηγητής, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[Ιακωβίδης Κυριάκος, Λέκτορας,
υπογραφή]

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμώς τους επιβλέποντες καθηγητές της διπλωματικής μου εργασίας. Τον κύριο Ευρυβιάδη, με τον οποίο δεν είχα την τύχη να συνεργαστώ σε κάποιο εξαμηνιαίο μάθημα, αλλά θαύμασα τις εύστοχες παρατηρήσεις του σε εμβόλιμες διαλέξεις, τον κύριο Ιακωβίδη, στου οποίου τις ιστορικές αναλύσεις και ερμηνείες οφείλω τη διάλυση της πνευματικής αχλύος που με περιέβαλλε και βεβαίως τον κύριο Κλάψη, που με την επιστημοσύνη και το ήθος του αποτέλεσε πολύτιμο καθοδηγητή και εμπνευστή.

Επίσης θα ήθελα να αναφερθώ ιδιαιτέρως στους αγαπημένους μου φίλους και εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες, Δημήτρη και Ελένη, στους οποίους χρωστώ χάρη, διότι με ώθησαν να αποτολμήσω το πνευματικό άλμα του μεταπτυχιακού με τις επί χρόνια προτροπές τους.

Πρωτίστως όμως θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη σύζυγό μου και στον υιό μου, δίχως την ηθική υποστήριξη των οποίων δεν θα έφερνα εις πέρας τη δύσκολη αυτήν προσπάθεια, ζητώντας τους να με συγχωρήσουν για τις στερήσεις που υπέστησαν εξαιτίας μου, όλο αυτό το διάστημα.

Αφιέρωση

Στην αγαπημένη μου σύζυγο, το στήριγμα της ζωής μου

Περίληψη

Όταν έληξε ο Α΄ Π.Π, οι Ευρωπαίοι ένιωσαν την απειλή εξάπλωσης του Μπολσεβικισμού και ανατροπής των γεωπολιτικών και οικονομικών τους συμφερόντων στη Ρωσία. Ιδιαίτερος οι Γάλλοι επεδίωκαν την αποπληρωμή των υπέρογκων δανείων, με τα οποία είχαν πιστώσει την τσαρική κυβέρνηση και τώρα αρνούσαν να αποπληρώσουν οι Μπολσεβίκοι.

Πρωτοστάτησαν λοιπόν σε εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων, στην περιοχή της Ουκρανίας, χρησιμοποιώντας ανεπαρκείς και απρόθυμες να πολεμήσουν στρατιωτικές δυνάμεις, κυρίως αποικιακές. Έτσι ζήτησαν από την Ελληνική Κυβέρνηση τη συνδρομή του αξιόμαχου Ελληνικού Στρατού.

Ο Βενιζέλος ανταποκρίθηκε θετικά άμεσα, ώστε να αποκτήσει περισσότερα διαπραγματευτικά ερείσματα για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων, προκαλώντας ποικίλα σχόλια στον εγχώριο Τύπο. Άλλες εφημερίδες υποστήριζαν το εγχείρημα για λόγους εθνικούς αλλά και ανταποδοτικούς προς τη Ρωσία, ενώ υπήρχαν και άρθρα που χαρακτήριζαν την εκστρατεία τυχοδιωκτική και στίγμα για τη χώρα μας. Πάντως ικανό μέρος των δημοσιευμάτων προβληματιζόταν για τα ανταλλάγματα που θα καρπωνόταν η Ελλάδα από τη συμμετοχή της, η οποία έγινε δια του Α΄ Σώματος Στρατού.

Τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα έφθασαν στην Ουκρανία ατάκτως, τα περισσότερα δίχως τα μεταγωγικά και τα πυροβόλα τους και με αλλαγή της σύνθεσής τους. Ανέλαβαν τη φύλαξη και την επιβολή τάξης στην Οδησσό, αλλά και το κύριο βάρος του αγώνα, παρότι διασπείρονταν απροσχεδίαστα και καλούνταν να αντιμετωπίσουν τις υπέρτερες και φανατισμένες δυνάμεις των Μπολσεβίκων σε πρωτόγνωρη μορφή πολέμου και σε μάχες χαμένες εκ των προτέρων, όπως έγινε στη Χερσώνα και στη Μπερεζόφκα.

Σαφώς η αποτυχία των επιχειρήσεων οφειλόταν στην εν πολλοίς διεφθαρμένη Γαλλική Στρατιωτική Διοίκηση, που λάμβανε εσφαλμένες αποφάσεις, κατόπιν ελλιπούς πληροφόρησης και συμπεριφερόταν υποτιμητικά στα ελληνικά τμήματα. Έτσι η εκστρατεία έφθασε στο τέλος της, όταν η Οδησσός κατελήφθη από τους Μπολσεβίκους και ενώ οι Σύμμαχοι, διαβλέποντας το αδιέξοδο της πολιτικής τους, αποφάσισαν να αναθεωρήσουν τη στάση τους, αφού βέβαια και οι Μπολσεβίκοι προέβησαν σε ανάλογες υποσχέσεις.

Το τμήμα της αποχώρησης του Ελληνικού Στρατού από την Ουκρανία πλήρωσαν πολλοί ομογενείς, οι οποίοι, προς αποφυγήν σφαγής, κατέφυγαν στην Ελλάδα,

προβληματίζοντας την Κυβέρνηση, που προσπάθησε να τους αποκαταστήσει σε δύσκολες οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες.

Αυτοί όμως που άφησαν έντονο το αποτύπωμά τους στην αποτυχημένη εκστρατεία ήταν οι Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες, που υπέμειναν το κρύο, τις ασθένειες και την κούραση, μαχόμενοι με άφταστο ηρωισμό εναντίον των εχθρών και υφιστάμενοι αρκετές απώλειες. Μεταξύ των πρώτων συγκαταλέγονταν πρόσωπα, που μετέπειτα πρωταγωνίστησαν στα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας, ενώ οι δεύτεροι υπάκουσαν στο πρόσταγμα της πατρίδας παρά την περί του αντιθέτου προπαγάνδα.

Abstract

When World War I ended, Europeans felt threatened by the spread of Bolshevism and the overthrow of their geopolitical and economic interests in Russia. The French in particular sought to repay the exorbitant loans with which they had trusted the tsarist government and now refused to repay the Bolsheviks.

So they led a campaign against the Bolsheviks in the region of Ukraine, using insufficient and unwilling to fight military forces, mainly colonial. So they asked the Greek Government for the assistance of the militant Greek Army.

Venizelos responded positively immediately, in order to gain more bargaining power for Greece's territorial claims at the Paris Peace Conference, provoking various comments in the domestic press. Other newspapers supported the project for national and reciprocal reasons towards Russia, while there were also articles that characterized the campaign as an adventure and a stigma for our country. However, a significant part of the publications were concerned about the exchanges that Greece would reap from its participation, which took place through the First Army Corps.

The Greek military units arrived in Ukraine disorderly, most of them without their transports and artillery and with a change in their composition. They undertook the guarding and enforcement of order in Odessa, but also the main weight of the struggle, although they were dispersed unplanned and called upon to face the superior and fanatical forces of the Bolsheviks in an unprecedented form of war and lost battles beforehand, as in Kherson and Berezovka.

Clearly the failure of the operations was due to the largely corrupt French Military Administration, which made erroneous decisions due to lack of information and behaved disparagingly to the Greek divisions. Thus the campaign came to an end, when Odessa was occupied by the Bolsheviks and while the Allies, seeing the impasse of their policy, decided to reconsider their position, since of course the Bolsheviks made similar promises.

The price of the departure of the Greek Army from Ukraine was paid by many expatriates, who, in order to avoid massacre, fled to Greece, worrying the Government, which tried to restore them in difficult economic and social circumstances.

However, those who left their mark on the failed campaign were the Greek officers and soldiers, who endured the cold, the diseases and the fatigue, fighting with unattainable heroism against the enemies and suffering several losses. Among the former were persons who later starred in the political events of Greece, while the latter obeyed the order of the homeland despite the propaganda to the contrary.

Εισαγωγή

Όταν έληξε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Αγγλία και η Γαλλία, ανησυχώντας για την επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία και για να διασφαλίσουν τα ποικίλα συμφέροντά τους, αποφάσισαν να επιχειρήσουν εκεί στρατιωτικά, κρίνοντας αναγκαία και τη συμμετοχή του Ελληνικού Στρατού. Ήταν η πρώτη φορά, από την ανεξαρτησία της, που η Ελλάδα έκανε εκστρατεία έξω από τις ελληνικές χώρες, στην περιοχή της Ουκρανίας, συντάσσοντας τις δυνάμεις της δίπλα στις συμμαχικές, εναντίον της *“τυραννίας της ολιγαρχίας του ακτήμονος”*, προσβλέποντας στο καλό της ανθρωπότητας και του Ελληνισμού¹. Πολλοί βέβαια θεωρούν, ακόμη και σήμερα, ότι στην Ουκρανία θυσιάστηκαν χιλιάδες Έλληνες στρατιώτες, ενώ άλλοι εξεγέρθησαν εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου διαλαλώντας ότι έστειλε τον ελληνικό στρατό ως μισθοφορικό όργανο της Γαλλίας, για να εξυπηρετήσει τα σχέδια των Γάλλων κεφαλαιούχων και της γαλλικής κυβέρνησης.

Από την πλευρά τους οι εφημερίδες προέβαλαν διαμετρικώς αντίθετες απόψεις για το σκόπιμον της επιχείρησης και τη συμμετοχή της Ελλάδας. Την αντίδραση στην εκστρατεία υπέθαλψε ο αντιπολιτευόμενος την κυβέρνηση Τύπος βρίσκοντας συνεπικουρο το κομμουνιστικό όργανο, που άδραξε την ευκαιρία να προπαγανδίσει τις ιδέες του, προς αποτροπή αποστολής Ελλήνων στρατιωτών στις αχανείς ρωσικές στέπες, για την εξυπηρέτηση των ευρωπαϊκών συμφερόντων, προβάλλοντας τους φοβερούς κινδύνους που διέτρεχαν και τις ελάχιστες πιθανότητες να γυρίσουν². Όμως ο στρατός μας ξεκίνησε ανεπηρέαστος, πολέμησε ηρωικώς, αντιμετωπίζοντας βεβαίως δυσκολίες και έχοντας απώλειες, καθώς ο αγών διεξήχθη εναντίον πολυπληθούς αντιπάλου, που είχε διαρκώς την πρωτοβουλία των κινήσεων.

Κατόπιν οι ελληνικές δυνάμεις υποχώρησαν στη Βεσσαραβία, από όπου διοχετεύθηκαν στη Σμύρνη. Συνεπώς, η αποστολή τους στην Ουκρανία ωφέλησε την Ελλάδα πολιτικώς με τη μετάβαση στη Μικρά Ασία. *«Από τη Ρωσία σέρνει ο δρόμος ίσια για τη Σμύρνη»*, τραγουδούσαν οι στρατιώτες.³ Κάποιοι αντιθέτως υποστήριξαν ότι αποτέλεσε τον προθάλαμο της καταστροφής⁴, συνυπολογίζοντας και τον αντίκτυπο στον ευημερούντα ελληνικό πληθυσμό της Ουκρανίας, που αναγκάστηκε να φύγει με την

¹ Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, *Ήνα όπλα η Ελλάδα*, Κωνσταντινούπολις 1920, σελ.139

² Συνταγματάρχου Χ, *«Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία»*, *Έθνος*, Αθήνα, 8 Αυγούστου 1933

³ Στο ίδιο

⁴ Νικόλαος Σμπαρούνης-Τρίκορφος, *Ημερολόγιον της εις Ρωσσίαν εκστρατείας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013, σελ.12

αποχώρηση του ελληνικού στρατού, για να μην υποστεί τις συνέπειες των Μπολσεβίκων, εξασφαλίζοντας τη ζωή του και τα τιμαλφή του⁵.

Όσον αφορά στα γεγονότα των μαχών, οι πληροφορίες των σύγχρονων της εκστρατείας εφημερίδων ήταν ελάχιστες, καθώς υπήρχε άγνοια ακόμα και στα επιτελικά στελέχη του Ελληνικού Στρατού. Συνήθως αναπαρήγαγαν ειδήσεις και άρθρα ξένων ανταποκριτών. Σε μεταγενέστερες όμως αναφορές τους, όταν κυκλοφόρησαν εκθέσεις των συμμετεχόντων αξιωματικών και συγκεντρώθηκαν διηγήσεις στρατιωτών, παρουσιάστηκαν λεπτομέρειες των ίδιων περιστατικών, με διαφορετική οπτική, ανάλογα με τον σκοπό των δημοσιευμάτων. Η εφημερίδα *Έθνος*, σε πολύμηνο αφιέρωμά της στην εκστρατεία, από τον Αύγουστο του 1933, θέλησε να εξάρει την πολιτική των συμμαχιών του Βενιζέλου, ενώ η εφημερίδα *Πατρίς*⁶, την ίδια περίοδο, στοχεύοντας να αποκαθάρει τον εις το Παρίσι ευρισκόμενο Πλαστήρα για το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου 1933, παρουσίασε, σε συνεχόμενα φύλλα της, τη βιογραφία «του εξαιρετικού ανθρώπου, του γενναίου στρατιώτη και του τίμιου κυβερνήτη, που για μία εικοσιπενταετία εργάσθηκε για το καλό της πατρίδας του, χωρίς θόρυβο και ιδιοτέλεια»⁷, κάνοντας εκτενή αναφορά και στα γεγονότα της Ουκρανίας. Από την πλευρά του ο *Ριζοσπάστης*, εν όψει της διεθνής ημέρας κατά του πολέμου, την 1^η Αυγούστου, επειδή ήταν ορατό το ενδεχόμενο έκρηξης νέας σύρραξης στην Ευρώπη, θύμιζε, το 1929 και το 1935, με αφιερώματα στην «*άτιμη και τυχοδιωκτική εκστρατεία της Ουκρανίας*», πως «*σύρθηκαν τα παιδιά του φτωχού λαού, για να σφαγούν χάρις στα συμφέροντα των ντόπιων και των ξένων εκμεταλλευτών*»⁸, στοχεύοντας «*να ετοιμάσει τους Έλληνες εργαζόμενους να ξεπλύνουν το αίσχος της*»⁹. Μάλιστα πανηγύριζε για τη νίκη των Μπολσεβίκων, διότι αποτελούσε θρίαμβο του παγκόσμιου προλεταριάτου και ως εκ τούτου χαροποιούσε και τους Έλληνες στρατιώτες, παρά την καταστροφή τους¹⁰.

Αλλά και τα στρατιωτικά αρχεία της περιόδου αυτής είναι ανεπαρκή, αφενός διότι δεν εξασφαλίστηκε η έγκαιρη συγκέντρωσή τους από την κεντρική στρατιωτική υπηρεσία και αφετέρου, επειδή οι μονάδες που συμμετείχαν στην εκστρατεία της Ουκρανίας, ύστερα μετέβησαν και πολέμησαν στη Μικρά Ασία, όπου απώλεσαν τα πολεμικά τους ημερολόγια και τα λοιπά έγγραφα κατά την καταστροφή. Επιπλέον και το Ιστορικό Τμήμα του γαλλικού Επιτελείου δεν απασχολήθηκε με την αναδίφηση των στοιχείων της

⁵ *Έθνος*, 8 Αυγούστου 1933

⁶ Βενιζελική εφημερίδα

⁷ «Ο Νικόλαος Πλαστήρας ομιλεί προς την *Πατρίδα*», *Πατρίς*, Αθήνα, 12 Αυγούστου 1933

⁸ «Η τυχοδιωκτική εκστρατεία της Ουκρανίας», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 16 Ιουλίου 1929

⁹ «Το ολοκαύτωμα του αμπαριού», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 18 Ιουλίου 1935

¹⁰ «Η τυχοδιωκτική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 18 Ιουλίου 1929

εκστρατείας στη Μεσημβρινή Ρωσία¹¹. Έτσι αρκετά στοιχεία συλλέγονται από τα απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών αξιωματικών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην παρούσα εργασία δε γίνεται λεπτομερής αναφορά συνολικά στις μάχες που έδωσαν τα ελληνικά τμήματα στη Ρωσία, διότι δεν έδρασαν ως μεγάλες Μονάδες, αλλά ως μεμονωμένα Τάγματα ή Λόχοι. Αντιθέτως περιγράφεται η μάχη της Χερσώνος, ως ενδεικτική του τρόπου που η γαλλική Διοίκηση διέθετε τις ελληνικές δυνάμεις, δηλαδή δίχως σαφή αντικειμενικό σκοπό, με προκαθορισμένη την ανάγκη υποχώρησης, κατόπιν σίγουρης ήττας από πολυπληθέστερο εχθρό. Επιπλέον παρουσιάζεται η προετοιμασία και η μεταφορά του ελληνικού στρατού, καταδεικνύονται οι ευθύνες των Γάλλων στη σχεδίαση και στη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, και αιτιολογείται η εγκατάλειψη της εκστρατείας. Επίσης, όπως η τελευταία ραψωδία της Ιλιάδας, σε αντιδιαστολή με τα προηγηθέντα πολεμικά γεγονότα, έχει ανθρωπιστικό χαρακτήρα, έτσι και εδώ ως κορωνίδα προβάλλεται, τόσο το άφευκτον κύμα Ελλήνων προσφύγων από τη νότια Ρωσία, όσο και οι αντιδράσεις των ημετέρων αξιωματικών και στρατιωτών στις δυσκολίες που βίωσαν. Για την ανάδειξη των ιστορικών δεδομένων και της ελληνικής παρουσίας στη νότια Ρωσία, από τις αρχές Ιανουαρίου έως το τέλος Μαρτίου του 1919, χρησιμοποιείται το Ιουλιανό ημερολόγιο.

Κεφάλαιο 1: Η απόφαση της επέμβασης και οι αντιδράσεις

1.1 Οι συνθήκες στη Ρωσία και η ανάμειξη των Συμμάχων

Όταν την 29^η Οκτωβρίου 1918 υπεγράφη η ανακωχή, με την οποία τερματίστηκε η ανθρωποσφαγή του Μεγάλου Πολέμου, η κατάσταση στη Ρωσία ήταν ανεξέλεγκτη και θα μπορούσε να συμπαρασύρει, γκρεμίζοντας εκ βάθρων, το ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Σε όλες τις επαρχίες είχαν εκδηλωθεί χωριστικές τάσεις και διοικητές στρατιωτικών μονάδων είχαν αυτοανακηρυχθεί αρχηγοί, ενώ τα τοπικά Σοβιέτ ενεργούσαν κατά βούληση. Ταυτόχρονα συγκροτήθηκαν νέα κράτη, όπως η Λετονία, η Λιθουανία και η Εσθονία. Ο γερμανικός στρατός υποχρεωνόταν να εκκενώσει την Ουκρανία, της οποίας οι ηγήτορες,

¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1955, Εισαγωγή, σελ.11-12

φοβούμενοι προέλαση των Μπολσεβίκων, αποφάσισαν να ζητήσουν την επέμβαση των Συμμάχων, μέσω ενίσχυσης με χρήματα, πολεμικό υλικό και στρατό.¹²

Αποφάσισε λοιπόν η Ευρώπη «να αναμειχθεί στον ρωσικό εμφύλιο, με συνθήκες κάθε άλλο παρά διαυγείς»¹³, αντιτασσόμενη στην εξάπλωση του μπολσεβικικού κύματος, το οποίο απειλούσε να φθάσει στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας και να καλύψει τη Ρουμανική επαρχία της Βεσσαραβίας¹⁴ και τις αστικές χώρες, ιδίως τη Γερμανία, όπου επικρεμόταν «το μορμολύκειον του εκμπολσεβικισμού διά των συνδέσμων των Σπαρτακιστών»¹⁵. Θα δημιουργείτο μια «υγειονομική ζώνη»¹⁶, πρωτοστατούσης της Γαλλίας, όπου οι κομμουνιστικές θεωρίες έβρισκαν πρόσφορο έδαφος, λόγω της φτώχειας. Το Παρίσι ενδιαφερόταν να προωθήσει τα βιομηχανικά του προϊόντα στην περιοχή της Ουκρανίας, να εκμεταλλευθεί τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και κυρίως να πιέσει τους ιθύνοντες της ρωσικής επανάστασης, οι οποίοι αρνούνταν να αποπληρώσουν τα δάνεια, που είχε διαθέσει η Γαλλία στην τσαρική Ρωσία, αξίας άνω των δεκατριών δισεκατομμυρίων χρυσών γαλλικών φράγκων, για να ανασυγκροτηθεί ο ρωσικός στρατός, ώστε να αντιμετωπίσει τη Γερμανία¹⁷. Όπως έλεγε ο πρεσβευτής της Ρωσίας στην Αθήνα, Ντεμίντωφ, «η επέμβαση στην Ουκρανία είναι ένα κοινωφελές έργο, που θα τη σώσει από το γερμανικό δημιούργημα, δηλαδή τους Μπολσεβίκους, καθώς θα αποστερήσει από τους τελευταίους τα μέσα επισιτισμού και έτσι δεν θα αντλήσουν νέες δυνάμεις για το έργο της καταστροφής τους»¹⁸. Επιπλέον θα αποτρεπόταν η υποκατάσταση της Ρωσίας από τους Γερμανούς στην Αντάντ και η γερμανική διείσδυση σε εδάφη, στα οποία δεν θα περιοριζόταν απλώς σε οικονομική εκμετάλλευση¹⁹.

Υπό τις συνθήκες αυτές επιχειρήθηκε στρατιωτική επέμβαση των Συμμάχων, που απαιτούσε οικονομικές θυσίες και ήταν αμφίβολο κατά πόσον οι κατάκοποι στρατιώτες της Αντάντ, οι οποίοι μόλις είχαν καταθέσει τα όπλα, θα ήταν διατεθειμένοι να τα αναλάβουν πάλι, για να υποστηρίξουν σε μια ξένη χώρα οικονομικά συμφέροντα, που δεν τα καταλάβαιναν και να καταπνίξουν θεωρίες, που κατά βάθος μπορούσαν και να τις

¹² Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 10 Αυγούστου 1933

¹³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.81

¹⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, Συνταγματάρχου Μπουζάκ, *Η εν μεσημβρινή Ρωσσία εκστρατεία, (μετάφραση εκ του γαλλικού υπό Συνταγματάρχου Σκυλίτση Αριστ.)*, 1^η Ιανουαρίου 1918, σελ.1

¹⁵ Κωνσταντίνος Νίδερ (Αντιστράτηγος), «Η εκστρατεία της Ουκρανίας», στο *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.1^{ος}, Αθήνα 1929, σ.92

¹⁶ «Σφοδρά συζητήσεις ες την γαλλικήν Βουλήν διά την εκστρατείαν της Ουκρανίας», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1919

¹⁷ *Έθνος*, 10 Αυγούστου 1933

¹⁸ «Ομιλεί ο κ. Ντεμίντωφ διά την συμμαχικήν επέμβασιν εν Ρωσσία», *Κοινωνία*, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1919

¹⁹ «Οι κίνδυνοι της ειρήνης εκ του Μπολσεβικισμού», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 17 Φεβρουαρίου 1919

συμπαθούν²⁰. Πάντως πόλεμος κατά της Ρωσίας δεν κηρύχθηκε επισήμως, ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Ουίλσον αντιστεκόταν και οι Ιάπωνες, που ήταν σε θέση να στείλουν εκατομμύρια στρατού, δεν το έπραξαν²¹.

Συγχρόνως ο γαλλικός Τύπος, τόσο της άκρας Δεξιάς, όσο και της άκρας Αριστεράς, αντιδρούσε στην τυχοδιωκτική επιχείρηση της γαλλικής κυβέρνησης. Όπως ανέφερε η εφημερίδα *Καιροί*²², αναπαράγοντας άρθρο της *Ουμανιτέ*²³, η εκστρατεία στη Ρωσία ήταν «εκτάκτως αντιπαθητική» στον γαλλικό στρατό και ο λαός δεν ανεχόταν συνέχιση του πολέμου, υπό μορφή αστυνομικής προστασίας του ρωσικού λαού και κατασύντριψης μιας εργατικής επανάστασης, καθώς, αντί να περιορισθεί η διεθνής αναρχία, θα μεταφερόταν παντού²⁴. Η εφημερίδα *Έθνος*²⁵ επίσης αναδημοσίευσε άρθρο της *Matin*²⁶, σύμφωνα με το οποίο οι κυβερνήσεις της Αντάντ φρονούσαν ότι η επικρατούσα αταξία στη Ρωσία δεν μπορεί να διαρκέσει για πολύ, αλλά μεγάλη μερίδα της Κοινής Γνώμης αμφιβάλλει για την ωφελιμότητα της εκστρατείας, καθώς και της συντηρητικής *Le Petit Journal*, που τόνιζε ότι το εγχείρημα δέον να εγκαταλειφθεί, διότι ο ανεφοδιασμός των στρατιωτικών δυνάμεων θα απαιτούσε πολυάριθμα πλοία, γεγονός που θα παρακώλυε την εμπορική δραστηριότητα²⁷. Έπειτα η στρατιωτική ιστορία διδάσκει ότι οι εκστρατείες κατά της Ρωσίας, όπως η ναπολεόντειος και η ναζιστική, αποτυγχάνουν. Οι στρατοί εύκολα εισβάλλουν στο ρωσικό έδαφος, για να ταφούν τελικώς σε αυτό.

Υπήρχε λοιπόν δισταγμός στο να αναληφθεί στρατιωτική ενέργεια κατά της Ρωσίας, με ισχυρά τμήματα στρατού εναντίον ατάκτων δυνάμεων, σε χώρα απέραντη, με κάκιστες συγκοινωνίες και τους ντόπιους απλώς θεατές του αγώνα²⁸, παρά τις πιέσεις των Ρώσων ευγενών, οι οποίοι είχαν καταφύγει στο Παρίσι, για να πείσουν πως ήταν αναγκαία μια τέτοια εκστρατεία, προς εκπλήρωση του πατριωτικού έργου της ανασύστασης της τσαρικής Αυτοκρατορίας²⁹. Όμως η εφημερίδα *Εστία*³⁰ φρονούσε ότι «ο Κόσμος θα χειροκροτήσει την απόφαση αυτή των Συμμάχων, που θα εγκαθιδρύσει σε όλη την ανθρωπότητα ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότητα, ειρήνη, εναντίον του μπολσεβικισμού, ο οποίος θέλει να επιβάλει την τυραννία της αναρχίας και τον δεσποτισμό»³¹. Οι Σύμμαχοι

²⁰ *Έθνος*, 10 Αυγούστου 1933

²¹ «Η εκστρατεία κατά της Ρωσίας», *Αστραπή*, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1919

²² Ασκούσε κριτική υποστήριξη στον Βενιζελισμό

²³ Εμβληματική γαλλική σοσιαλιστική εφημερίδα

²⁴ «Ο Γαλλικός Τύπος για την εις Ρωσίαν Εκστρατείαν», *Καιροί*, Αθήνα, 4 Ιανουαρίου 1919

²⁵ Αρθρογραφούσε μαχητικά υπέρ του Ελευθερίου Βενιζέλου

²⁶ Συντηρητική γαλλική εφημερίδα

²⁷ «Το ζήτημα της επεμβάσεως εν Ρωσία», *Έθνος*, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1918

²⁸ «Η συμμαχική επέμβασις εν Ρωσία», *Έθνος*, Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1918

²⁹ «Η εκκαθάρισις των Μπολσεβίκων», *Αθήναι*, Αθήνα, 6 Ιανουαρίου 1919

³⁰ Τασσόταν αναφανδόν υπέρ του Βενιζέλου

³¹ «Επιβάλλεται η εκστρατεία», *Εστία*, Αθήνα, 11 Δεκεμβρίου 1918

βεβαίως δεν ήθελαν αναβίωση του ιμπεριαλιστικού τσαρισμού, αλλά ικανοποίηση των οικονομικών τους συμφερόντων.

Η γαλλική κυρίως πολιτική, αποβλέποντας στον οικονομικό αποκλεισμό των Μπολσεβίκων και στην πτώση τους³², αποφάσισε να αναλάβει την εκστρατεία, εν ονόματι των Συμμάχων, αποβιβάζοντας ουσιαστικά μόνο γαλλικά στρατεύματα ενισχυμένα από ελάχιστες πολωνικές και ρουμανικές δυνάμεις³³ και από τον Εθελοντικό Ρωσικό στρατό, του οποίου τα στελέχη και οι οπλίτες αποτελούντο από αξιωματικούς, που ήλπιζαν στην παλινόρθωση του τσαρικού καθεστώτος και είχαν συρρεύσει στη νότια Ρωσία μαζί με πολλούς πρόσφυγες, για να μη ζήσουν υπό το μπολσεβικικό κράτος και να αρχίσουν τον αγώνα εναντίον του³⁴. Μάλιστα, σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθηναϊκή*³⁵, διαδιδόταν ότι η γαλλική στρατιωτική διοίκηση έκανε σοβαρότατες προτάσεις στη βουλγαρική κυβέρνηση να στρατολογήσει στρατεύματά της, έναντι ορισμένης πολιτικής υποστήριξης, προκαλώντας τη διαμαρτυρία των σοσιαλιστικών κύκλων της Γαλλίας και της Ιταλίας³⁶. Στο Μιλάνο μάλιστα έγινε μεγάλη διαδήλωση, διακοσίων χιλιάδων εργατών, υπέρ των επαναστατών Μπολσεβίκων³⁷.

Το σχέδιο επέμβασης προέβλεπε ότι η γαλλική Στρατιά της Ανατολής θα κατελάμβανε την περιοχή Οδησσού ελπίζοντας και στη σύμπραξη του Ουκρανικού στρατού, του οποίου ο αρχηγός Πετλιούρα³⁸, αγωνιζόμενος υπέρ της Ουκρανικής ανεξαρτησίας, είχε κηρυχθεί εχθρός των Μπολσεβίκων, αλλά αργότερα έθεσε εαυτόν στο πλευρό των, ώστε να εκδιωχθούν οι Σύμμαχοι από την Ουκρανία³⁹. Αυτό ήταν αποτέλεσμα σφάλματος των Γάλλων, διότι ταυτόχρονα επιζήτησαν και τη συνεργασία του Εθελοντικού Στρατού⁴⁰, που μαχόταν κατά των αυτονομιστών του Πετλιούρα. Η στάση λοιπόν των Γάλλων έναντι του Πετλιούρα υπήρξε αυτόχρονα μοιραία, οδηγώντας την εκστρατεία στην πλήρη αποτυχία⁴¹, σε μια περιοχή που πολλοί από τους κατοίκους είχαν καταταγεί στον στρατό του Τρότσκι⁴².

³² Χαράλαμπος Νικολάου (Ταξίαρχος), «Η Ελληνική εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία», *Στρατιωτική Ιστορία*, τεύχος 6, Αθήνα, Ιανουάριος 1997, σελ.58

³³ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 11 Αυγούστου 1933

³⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Ε/1/II Μερραρχία, Συμπληρωματική Έκθεσις της εν Ουκρανία και Βεσσαραβία Εκστρατείας, 1^η Σεπτεμβρίου 1920, σελ.2

³⁵ Άκρως προοδευτική και ιδιότυπη εφημερίδα, που ασκούσε κριτική σε όλες τις παρατάξεις

³⁶ «Προτάσεις εις την Βουλγαρίαν», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1919

³⁷ «Μέγα συλλαλητήριο στο Μιλάνο», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1919

³⁸ Υπήρξε η ενσάρκωση του Ουκρανικού εθνικισμού. Μισούσε κάθε τι Ρωσικό και μαχόταν και κατά των Μπολσεβίκων και κατά των Εθελοντών

³⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Ε/1/II, ό.π., σελ.1

⁴⁰ Επεδίωκε την εθνική ενότητα και μισούσε τον Πετλιούρα

⁴¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.21

⁴² «Οι Μπολσεβίκοι επικρατούν», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1919

Ο Γάλλος Αρχιστράτηγος Φρανσαί ντ' Εσπεραί θεωρούσε πως τα στρατεύματά του, κυρίως αποικιακές μονάδες μειωμένης ισχύος με χαμηλό ηθικό, δεν επαρκούσαν για επιχειρήσεις σε παγωμένη χώρα τον χειμώνα και οι στρατιώτες του θα αντιδρούσαν δυσάρεστα στη χρησιμοποίησή τους για την κατάληψη της Ουκρανίας, αντί της θριαμβευτικής τους εισόδου στη Γερμανία⁴³. Έτσι ζητήθηκε η τάχιση αποστολή τμημάτων του ακμαίου, με άριστο ηθικό, αλλά και εγνωσμένης επιχειρησιακής ικανότητας ελληνικού στρατού⁴⁴, που ήταν οργανωμένος με γαλλικά πρότυπα και υπό την ηγεσία του Αρχιστράτηγου Παρασκευόπουλου⁴⁵ και την προσωπική παρακολούθηση του Βενιζέλου πραγματοποίησε κατορθώματα, που λάμπρυναν την πολεμική του ιστορία⁴⁶. Η συμφωνία όριζε ότι τον βασικό ρόλο στη σχεδίαση των πολεμικών επιχειρήσεων θα τον είχε η Γαλλία. Προς τούτο διετάχθη, τον Νοέμβριο του 1918, το Α' Σώμα Στρατού⁴⁷, υπό τη διοίκηση του Στρατηγού Νίδερ, να προετοιμασθεί, καθώς θα έπρεπε να γίνουν αλλαγές στη σύνθεση των Μονάδων, για να εκστρατεύσουν. Δυστυχώς όμως αρκετά ελληνικά τμήματα έφθασαν στη Μεσημβρινή Ρωσία δίχως τα μεταφορικά τους μέσα, τα πολυβόλα τους και τα απαραίτητα παρελκόμενά τους⁴⁸, ενώ μετά την άφιξή τους μετακινούνταν σε διάφορους τομείς του μετώπου, χάνοντας έτσι τη συνοχή τους⁴⁹.

Τη διοίκηση των συμμαχικών δυνάμεων Οδησσού ανέλαβε ο Στρατηγός Ντ' Ανσέλμ, υπαγόμενος στις διαταγές του στρατηγού Μπερτελώ, στον οποίο είχε ανατεθεί η αναδιοργάνωση του ρουμανικού στρατού και η ανωτέρω διεύθυνση των επιχειρήσεών του. Εκ του γεγονότος αυτού μπορεί κάποιος να εικάσει ότι οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού στην Ουκρανία, πλην των άλλων πολιτικών αιτιών και σκοπών, συνέβαλαν εμμέσως στην απαλλαγή και απελευθέρωση της Ρουμανίας από της ξενικής κατοχής⁵⁰.

⁴³Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ141/Α/, *Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα στην Μεσημβρινή Ρωσία*, Στρατιωτική Ιστορία, Σημειώσεις Σ.Σ.Ε, σελ.4

⁴⁴ Νικόλαος Νικολαΐδης, *Ο Ναύαρχος Γεώργιος Κακουλίδης*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2001, σελ.85-86

⁴⁵ Ο Σαράντος Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922)*, Έκδοση Ιδιωτική, Μάιος 2010, σελ.116, τον χαρακτηρίζει, «ως έναν γιγαντόσωμο άνδρα, με τεράστια μουστάκια, που είχε στο χέρι ή στο στόμα ένα τεράστιο πούρο, γι' αυτό οι στρατιώτες του είχαν κολλήσει το παρατσούκλι Πούρος»

⁴⁶ Θεόδωρος Πάγκαλος Αντιστράτηγος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1950, σελ.37

⁴⁷ Είχε δοκιμαστεί λιγότερο κατά τις επιχειρήσεις του Μακεδονικού μετώπου

⁴⁸ Τρίποδες ή κατάλληλα σάγματα

⁴⁹ Ιωάννης Παπαφλωράτος, *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τ.1 Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014, σελ.534

⁵⁰Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ263Α/Α/2,*Επιχειρήσεις Ελληνικού Στρατού εις Ουκρανία από τον Ν.Κ.Σπυρόπουλο*, 1^η Ιανουαρίου 1919, σελ.45

1.2 Η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία και η στάση του ελληνικού Έθνους

Μόλις ζητήθηκε η ελληνική συνδρομή, η εξαντλημένη Ελλάς, παρά την ανάγκη να διαθέσει τον στρατό της για να ανακαταλάβει τις ανατολικές της επαρχίες και να επεκτείνει την κατοχή της προς τη δυτική και ανατολική Θράκη, προθυμοποιήθηκε να μετάσχει στην εκστρατεία, διότι εκτός των άλλων είχε καθήκον να προστατεύσει 500.000 Έλληνες της Ουκρανίας⁵¹. Σύμφωνα με το Ρωσικό Υπουργείο Άμυνας, η κυβέρνηση της Γαλλίας, με την υποστήριξη του Λονδίνου, άσκησε σκληρή πολιτική πίεση στον πρωθυπουργό Βενιζέλο, αναγκάζοντάς τον να θέσει στη διάθεση της Αντάντ τον απαραίτητο αριθμό στρατευμάτων της ξηράς και του στόλου, παρά την αντίδραση της Διοίκησης του Ελληνικού Στρατού, με υποσχέσεις για την υποστήριξη της Ελλάδας στη λύση των προβλημάτων της Μικράς Ασίας⁵². Η «ανέκκλητος αζίζις του Κλεμανσώ για αποστολή ελληνικών Μεραρχιών στην Ουκρανία οφειλόταν στο γεγονός ότι ο ελληνικός στρατός συμμετείχε πολύ αργά στον παγκόσμιο αγώνα, όπου οι λαοί εισέφεραν μεγάλες θυσίες αίματος και οι τίτλοι διά τα ωφελήματα της νίκης ήσαν ισχυροί»⁵³. Έτσι ο Βενιζέλος διαβεβαίωσε επίσημα τον Γάλλο Πρωθυπουργό για την απόφαση της συμμετοχής των ελληνικών δυνάμεων στην επέμβαση των κρατών της Συμφωνίας στον νότο της Ρωσίας, παρόλο που δεν έτρεφε αυταπάτες για την τελική της έκβαση⁵⁴. Με τη δήλωσή του ότι «ο ελληνικός στρατός τίθεται εις την διάθεσιν των Συμμάχων και δύναται να χρησιμοποιηθεί διά κοινόν αγώνα πανταχού, όπου η αποστολή του ήθελε κριθεί αναγκαία», προπαρασκεύαζε το έδαφος για τη στρατιωτική παρέμβαση, με συμμαχική πάντοτε εντολή και σε εδάφη ζωτικής εθνικής σημασίας⁵⁵, έχοντας ακλόνητη πεποίθηση στη δικαιοσύνη των Δυνάμεων, που θα συγκροτούσαν το νέο καθεστώς της πολιτικής ζωής της ανθρωπότητας⁵⁶.

Οπωσδήποτε η χίμαιρα της Μεγάλης ιδέας, ως ιδεολογική αντίληψη, ήταν βαθιά ριζωμένη στις παραστάσεις των περισσοτέρων Ελλήνων, αλλά την ώρα της σύγκρουσης με τους Μπολσεβίκους όλο και περισσότεροι, ιδιαίτερα μικροαγρότες και μικροαστοί,

⁵¹ «Ο Ελληνικός Στρατός πρόθυμος να πολεμήσει εις την Ουκρανίαν», *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής*, Νέα Υόρκη, 21 Ιανουαρίου 1919

⁵² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α, *Εκστρατεία Α΄Σ.Σ στη μεσημβρινή Ρωσία (επίσημη μετάφραση από το Ρωσικό υπουργείο Άμυνας)*, 30 Μαΐου 1920, σελ.1

⁵³ Γρηγοριάδης, ό.π., σελ.139

⁵⁴ Κωνσταντίνος Αβτζιγιάννης, «Εκστρατεία στην Ουκρανία», *Πολεμικές Μονογραφίες*, τεύχος 44, Αθήνα, Ιανουάριος 2005, σελ.32

⁵⁵ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2019, σελ.155-156

⁵⁶ «Συνέντευξις με τον κ. Βενιζέλον», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1919

έβλεπαν την όλη υπόθεση σαν κάτι περίεργο και ξένο⁵⁷. Κανείς, από όσους έλαβαν μέρος στην εκστρατεία, δεν κατάλαβε γιατί πήγαν στη Ρωσία. Η πατρίδα το διέταξε και αυτοί εκτέλεσαν το καθήκον τους⁵⁸. Όμως, «ενώ εκ πρώτης όψεως φαινόταν παράδοξη η πολεμική ενέργεια της Ελλάδας στην Ουκρανία, εάν εμβαθύνει κάποιος, θα βρει τα απότερα ελατήρια της μεγάλης προορατικής πολιτικής, μέσω της οποίας η Ιταλία πέτυχε παλαιότερα την εθνική της ενότητα»⁵⁹. Η χώρα μας ήταν πεπεισμένη ότι η προσφορά της θα εξετιμάτο δεόντως από τους Συμμάχους, όταν θα αποφάσιζαν επί των απαιτήσεών της⁶⁰. Ο Τοποτηρητής των Πατριαρχείων Δωρόθεος, όταν επισκέφθηκε τον Κλεμανσώ, του είπε ότι ο Ελληνισμός είναι σίγουρος πως οι δίκαιοι πόθοι του θα πραγματοποιηθούν, κυρίως χάρις στον Πρόεδρο της Γαλλίας και αυτός του απάντησε ότι «από της εισόδου της Ελλάδος στον κύκλο των Συμμάχων επιθυμώ διακαώς να προασπίσω όλα τα δικάιά της. Υπολογίζετε εις εμέ»⁶¹. Ο δε Στρατηγός Νεγρεπόντης⁶², επιθεωρώντας το Α΄ Σώμα Στρατού⁶³, είπε στους άνδρες ότι «ουδέποτε η Ελλάς έτυχε τοιαύτης τιμής να λάβη μέρος εις τοιούτο αγώνα, όπως είναι η εκστρατεία στη Ρωσία. Εκτός όμως της τιμής και τα ανταλλάγματα θα είναι ανάλογα, καθώς θα αποκτήσει την εθνική της κληρονομία»⁶⁴.

Σχολιάζοντας τα λόγια αυτά ο Ριζοσπάστης⁶⁵ προέτρεπε την κυβέρνηση να καταστήσει γνωστό τι θα πάρουμε, αν δεν συμμετάσχουμε στην εκστρατεία και τι περισσότερο θα λάβουμε από τη συμμετοχή μας. Διότι, αναρωτιόταν, εάν παρά την εμπλοκή μας τα ανταλλάγματα παραμείνουν εκείνα, τα οποία οπωσδήποτε θα καρπωνόταν η Ελλάδα, τότε υπάρχει εξαπάτηση του ελληνικού λαού. «Οφείλουν λοιπόν οι Έλληνες διπλωμάτες, που θαμπωμένοι από τη δόξα υπέστησαν διανοητικό κλονισμό, να πράξουν όπως η Σερβία, που αρνήθηκε τη συμμετοχή της, εάν δεν της επιτρεπόταν η εκ των προτέρων κατάληψη του Φιούμε⁶⁶, λαμβάνοντας υπόψη ότι, ενώ η Κοινή Γνώμη αναμένει ειδήσεις περί της Μικράς Ασίας, ο ένας από αυτούς που ανέλαβαν να κρίνουν τα δίκαια της Ελλάδας, δηλαδή η Ιταλία, κατέλαβε την Αττάλεια»⁶⁷.

⁵⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Β΄, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2006, σελ.952

⁵⁸ Παντελεήμων Φωστίνης (Μητροπολίτης Χίου), *Ο Ελληνικός Στρατός στη Ρωσία*, Εκδόσεις Άθως, Πειραιάς 1988, σελ.7

⁵⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ217/Δ, *Ιστορία του 7^{ου} Συντάγματος Πεζικού από συστάσεώς του(1886) έως το 1922*, 1^η Μαΐου 1929, σελ.11

⁶⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Δ/, *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5^{ος}, Αθήνα 1930, σελ.177

⁶¹ «Ο Κλεμανσώ διά τα Ελληνικά Δίκαια», *Αθήναι*, Αθήνα, 10 Μαρτίου 1919

⁶² Διοικητής της XIII Μεραρχίας. Το 1923 ήταν μέλος της Ανακριτικής Επιτροπής Ελέγχου Δωσιλόγων Μικράς Ασίας

⁶³ Στο εξής Α΄ΣΣ

⁶⁴ «Ο Νεγρεπόντης διά την εκστρατείαν εις Ρωσίαν, η συμμετοχή και τα ανταλλάγματα», *Έθνος*, Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1919

⁶⁵ «Ποια τα ανταλλάγματα;», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 13 Φεβρουαρίου 1919

⁶⁶ Πόλη στην Αδριατική, που τη διεκδικούσαν Σέρβοι και Ιταλοί

⁶⁷ «Σκέψεις επί της καταστάσεως», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 24 Μαρτίου 1919

Αλλά και στην ελληνική Βουλή διατυπώθηκε, από σοσιαλιστές βουλευτές, διαμαρτυρία κατά της επέμβασης στη Ρωσία και τέθηκε το ερώτημα ποια συμφέροντα του ελληνικού λαού απαιτούσαν τη συμμετοχή της Ελλάδας. Ο Ρέπουλης, Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, δεν απάντησε επί της ουσίας, αλλά υπεξέφυγε δηλώνοντας ότι «δεν υπάρχει έδαφος αναπτύξεως του θέματος, εφ' όσον δεν υφίσταται και ορισμένο γεγονός υπ' όψιν της Βουλής»⁶⁸. Κατά τον *Ριζοσπάστη*, οι πλουτοκράτες της χώρας ξεσπούσαν σε ύβρεις εναντίον όποιου κήρυττε το δικαίωμα κάθε λαού να καθορίζει τα εαυτού ελεύθερα και αυτόνομα, τη στιγμή που η Ελλάδα διεκδικούσε τα δικά της στη βάση αυτής της λογικής⁶⁹. Η τίμια και μικρή χώρα μας, συμμετέχοντας στις ραδιουργίες των Μεγάλων παρουσιαζόταν να επιβουλεύεται την ελευθερία ενός λαού, που θα έπαιζε μέγιστο ρόλο στον μελλοντικό διακανονισμό των παγκοσμίων ζητημάτων⁷⁰. Εκφράστηκε όμως και η άποψη ότι ο Ρέπουλης κρατήθηκε εντός των ορίων, τα οποία διέγραφε η εκκρεμής θέση ενός ζητήματος, που ακόμα δεν είχε συζητηθεί. Κακώς βέβαια, επειδή έπρεπε να διαφωτισθεί η Κοινή Γνώμη για το περιεχόμενο των δηλώσεων του προέδρου των ΗΠΑ περί δικαιώματος των λαών να κανονίζουν μόνοι τα εαυτών. «Διότι αυτοδιάθεση δεν σήμαινε, ούτε οι Γερμανοί να επιβουλεύονται ξένα εδάφη, ούτε οι Βούλγαροι να εξοντώνουν, ούτε οι Τούρκοι να σφάζουν, ούτε οι Ρώσοι να αφεθούν να αλληλοεξοντωθούν, δίχως να προστατευθούν και να χειραγωγηθούν στην κρισιμότερη περίπτωση του εθνικού τους βίου»⁷¹.

Γενικότερα οι βενιζελικές, οι αντιβενιζελικές και οι αριστερές εφημερίδες προσπαθούσαν να αποδείξουν στον ελληνικό λαό, αν ήταν ή δεν ήταν συμφέρουσα η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας⁷². Το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Τύπου εξαπέλυε μύδρους ύβρεων κατά των Μπολσεβίκων και ευχόταν την επικράτηση των «υγιών στοιχείων».

Η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*⁷³, «απεικονίζοντας έναν πάνοπλο καβαλάρη, εσάλπισε το εγερτήριο για τη Ρωσική εκστρατεία»⁷⁴, παραθέτοντας αποσπάσματα διαταγής του Α'Σ.Σ και χαρακτηρίζοντας την αποστολή των ελληνικών στρατευμάτων στην Ουκρανία ως ιερά υποχρέωση για την αποκατάσταση της τάξης και της γαλήνης στη Ρωσία, για την αποπληρωμή της ευεργεσίας της ναυμαχίας του Ναυαρίνου, για την επικράτηση της γενικής ειρήνης και για τη συμπαράσταση στο εκπολιτιστικό έργο των Συμμάχων, από τους οποίους εξαρτιόταν η εκπλήρωση των ονείρων, των πόθων και των

⁶⁸ «Η εκστρατεία εις την Ρωσίαν», *Ακρόπολις*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1918

⁶⁹ «Ο επίλογος της επεμβάσεως», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1918

⁷⁰ «Έγινε και αυτό», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 1918

⁷¹ «Προς εξασφάλισιν της ειρήνης», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 1^η Δεκεμβρίου 1918

⁷² «Η εκστρατεία της Ουκρανίας», *Ακρόπολις*, Αθήνα, 4 Ιανουαρίου 1919

⁷³ Βενιζελική εφημερίδα

⁷⁴ «Αντάξιός εαυτού», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1919

δικαιωμάτων της Ελλάδας⁷⁵ και ιδίως από τη Γαλλία, που ήταν διστακτική στην αποστολή των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία⁷⁶. Η ίδια εφημερίδα φιλοξένησε και συνέντευξη του Βενιζέλου, ο οποίος διαβεβαίωνε για την ταχεία επάνοδο των Ελλήνων στρατιωτών στις εστίες τους, καθώς η συμβολή της Ελλάδας στη Ρωσική εκστρατεία θα ήταν περιορισμένη και δε θα επεκτεινόταν. Επίσης τόνιζε ότι δεν μπορούσαμε να αρνηθούμε τη συμμετοχή μας, εφόσον μας ζητήθηκε από τους Συμμάχους, διότι εισήλθαμε τελευταίοι στον πόλεμο⁷⁷ και είμαστε οι λιγότερο παθόντες από αυτόν⁷⁸.

Η εφημερίδα *Ακρόπολις*⁷⁹ στάθηκε στο θέμα των ανταλλαγμάτων και απαιτούσε προσυμφωνία για αυτά, ώστε να ενημερωθεί ο ελληνικός λαός, «που έχει την ευτυχία να έχει δύο υπουργούς των εξωτερικών, έναν κινητό, ο οποίος συνάπτει συμφωνίες στο Παρίσι⁸⁰ και έναν ακίνητο⁸¹, που σιγά στην Αθήνα»⁸².

Υπήρχαν βέβαια και οι αντίθετες φωνές. Έτσι η εφημερίδα *Αθηναϊκή* χαρακτήριζε τους υποστηρικτές της εκστρατείας ως «εγχώριους ταλλειϋράνδους, που νοιάζονταν για το κόμμα τους και το πορτοφόλι τους, αδιαφορώντας για το μέλλον της Φυλής. Το ελληνικό κράτος συνεκστράτευε, όπου απαιτούσαν τα συμμαχικά και όχι τα ίδια συμφέροντα και ήταν αναγκασμένο, με ή χωρίς τη θέλησή του, να πολεμήσει με το καθεστώς των Μπολσεβίκων, που εάν κατέρρεε, θα αναγεννούσε τον μεγάλο για τον Ελληνισμό κίνδυνο του Πανσλαβισμού. Η Ρωσία ήταν κύρια αιτία του μαρασμού των Ελλήνων και αυτή που αντιδρούσε στη συμμετοχή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο. Όσον αφορά στην κοινωνική άποψη του ζητήματος, δηλαδή στον κίνδυνο της αναρχίας, που θα απειλούσε την εσωτερική ειρήνη των κρατών, αφενός ήταν λίγο φανταστικός και αφετέρου η Ελλάδα δεν είχε λόγους να τον φοβάται. Τα απειλούμενα λοιπόν οικονομικά συμφέροντα των ξένων κεφαλαιούχων στη Ρωσία δεν αποτελούσαν ικανό λόγο να πείσουν τους Έλληνες ότι είναι ευκαταία η ανατροπή του μπολσεβικικού καθεστώτος, που δεν είχε τερατώδεις αξιώσεις υποταγής ξένων λαών και από αυτής της άποψης ήταν προτιμότερο από τους Ρώσους μπερλιαλιστές, τους εχθρούς ημών αλλά και της ανθρώπινης ελευθερίας»⁸³. Αλλά και ο Ριζοσπάστης θεωρούσε ότι τα συμμαχικά στρατεύματα θα εξασκήσουν ένα είδος αστυνομικής επιχείρησης, για να

⁷⁵ «Με τον στρατόν μας της εις Ρωσσίαν αποστολής», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1919

⁷⁶ Πέτρος Σιούσιουρας, *Γεωπολιτική και ζωτικός χώρος*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα² 2016, σελ.158

⁷⁷ Τον Α΄Π.Π

⁷⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 19 Φεβρουαρίου 1919

⁷⁹ Προσπαθούσε να διαμορφώσει μια κριτική Κοινή Γνώμη. Δεν στρατευόταν σταθερά υπέρ ενός πολιτικού. Ενώ την περίοδο του Εθνικού Διχασμού διατύπωνε φιλομοναρχικές θέσεις, από το 1919 έκανε φιλοβενιζελική στροφή

⁸⁰ Εννοεί τον Βενιζέλο

⁸¹ Εννοεί τον Νικόλαο Πολίτη

⁸² *Ακρόπολις*, 4 Ιανουαρίου 1919

⁸³ «Η Ελλάς και οι Μπολσεβίκου», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 17 Μαΐου 1919

βοηθηθούν τα ρωσικά συντηρητικά στοιχεία⁸⁴. Αφού καυτηρίαζε την εξασκούμενη λογοκρισία σε απόψεις ενάντιες των κυβερνητικών αντιλήψεων, κατηγορούσε την Ελλάδα, διότι δεν ακολουθούσε ελεύθερη πολιτική, αλλά φιλοσυμμαχική και συμμετείχε σε μια εκστρατεία, χωρίς να κρίνει αν γίνεται καλώς ή κακώς, ενεχυριάζοντας όχι μόνο τις στρατιωτικές της δυνάμεις μα και την ηθική της⁸⁵, «υποκύπτοντας στον τυχοδιωκτισμό της ελληνικής μπουρζουαζίας»⁸⁶, που παζάρευε με το αίμα των Ελλήνων εργατών και χωρικών το βίλαετι της Σμύρνης και του Αϊβαλί⁸⁷.

Αλλά και η εφημερίδα *Αστραπή*⁸⁸, αναπαράγοντας άρθρο της *Φωνής του Εργάτου* της Νέας Υόρκης, τόνιζε ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου φάνηκε πολύ πρόθυμη να γίνει όργανο των ξένων και ο Κρητικός πρωθυπουργός φιλοδόξησε να υποδυθεί τον Καβούρ⁸⁹, χωρίς να υπολογίζει ότι ο ελληνικός λαός δεν επιθυμεί να πολεμήσει κατά των Ρώσων εργατών και χωρικών σε μία κεφαλαιοκρατική εκστρατεία, που θα αποτελέσει στίγμα στην ιστορία του, καθώς είναι ενάντια στις φιλελεύθερες παραδόσεις⁹⁰. Μάλιστα η ανήθικη αυτή υπηρεσία στους Συμμάχους ήταν αμφίβολο ότι θα επέφερε κέρδος από εθνικής άποψης.

Πάντως, την άρνηση συμμετοχής στην εκστρατεία τη χαρακτήριζε η εφημερίδα *Αθήναι*⁹¹ ως πολιτική μωρία, προερχόμενη από πολιτικούς κύκλους δημοκόπων, οι οποίοι, λόγω βραχείας πολιτικής όρασης, έθεταν τη χώρα στον κίνδυνο να εμφανιστεί ως αθετούσα των υποχρεώσεων της απέναντι στους Συμμάχους, διότι δε διέκριναν ότι η αναληφθείσα επιχείρηση θα τερματιζόταν σύντομα. Κι αυτό γιατί η Συμμαχική Διάσκεψη κάλεσε τους αντιπροσώπους της διαμελισμένης Ρωσίας σε συνεννόηση προς ρύθμιση των μεταξύ των διαφορών, καθώς ο Λούδ Τζώρτζ και ο Ουίλσον συμφωνούσαν ότι δεν μπορεί να δημιουργηθεί Κοινωνία των Εθνών χωρίς προτέρα ειρήνευση της Ρωσίας⁹², στην οποία και μεταξύ των Μπολσεβίκων επικρατούσε διχόνοια. Ο Λένιν ήταν κεκηρυγμένος υπέρ του συμβιβασμού, για να προληφθεί ο γενικός αποκλεισμός της Ρωσίας. Ο Τρότσκι τουναντίον επιθυμούσε την πρόκληση ένοπλης επέμβασης των Συμμάχων στη Ρωσία,

⁸⁴ «Τα περί Ρωσικής εκστρατείας», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 10 Δεκεμβρίου 1918

⁸⁵ *Ριζοσπάστης*, 24 Μαρτίου 1919

⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, 16 Ιουλίου 1929

⁸⁷ *Ριζοσπάστης*, 18 Ιουλίου 1935

⁸⁸ Μαχόταν υπέρ των σοσιαλιστών και των «πεφωτισμένων» εργατών

⁸⁹ Με τη συμμετοχή των δυνάμεών του στον Κριμαϊκό πόλεμο εξασφάλισε τη θετική βοήθεια της Γαλλίας, για να ενώσει τις Ιταλικές χώρες

⁹⁰ *Αστραπή*, 8 Φεβρουαρίου 1919

⁹¹ Ανεξάρτητη, φιλελεύθερη, μετριοπαθώς αντιβενιζελική, ευπρεπής εφημερίδα. Ασκούσε κριτική στις κυβερνήσεις βασιζόμενη σε έγκυρα στοιχεία.

⁹² «Αι διαπραγματεύσεις μετά των Ρώσων», *Αθήναι*, Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 1919

ώστε να επιβραδυνθεί η αποστράτευση και να ενεργηθεί προπαγάνδα μπολσεβικισμού στους συμμαχικούς στρατούς⁹³.

Κεφάλαιο 2: Προπαρασκευή και αποστολή του Α΄ Σώματος Στρατού

2.1 Η προετοιμασία των ελληνικών τμημάτων

Οι Μεραρχίες του Α΄Σ.Σ, που συμμετείχαν στην εκστρατεία, ήταν η ΙΙ και η ΧΙΙΙ, ολικής δύναμης 23.351 ανδρών⁹⁴. Μάλιστα ελέγχθη ότι η ΙΙ Μεραρχία στάλθηκε πρώτη από την Ελληνική Κυβέρνηση, για να ενταφιασθεί στις απέραντες πεδιάδες της Ρωσίας, διότι, κατά τα Νοεμβριανά του 1916, απέκρουσε τους Συμμάχους, που αποπειράθηκαν να καταλάβουν την Αθήνα⁹⁵.

Η ορεινή σύνθεση του Σώματος εκτιμήθηκε ότι έπρεπε να μεταβληθεί σε πεδινή, επειδή ο στρατός μας θα αντιμετώπιζε τις μπολσεβικικές δυνάμεις, που δεν είχαν άρτια πολεμική συγκρότηση. Άρα όφειλε να είναι ευκίνητος και όχι παραφορτωμένος με πολλά μέσα και εξοπλισμό. Έτσι αφαιρέθηκαν, ως περιττές, οι πυροβολαρχίες χαρακωμάτων, οι δεύτερες συζυγαρχίες⁹⁶ πυρομαχικών πεζικού και πυροβολικού, το Τάγμα Μηχανικού, τα κινητά έμπεδα πεζικού και τα μεραρχιακά τάγματα μετόπισθεν, τα οποία ως τότε το ακολουθούσαν⁹⁷. Η μετατροπή της σύνθεσης του Α΄Σ.Σ υπήρξε ατυχέστατη και επέφερε ανυπέρβλητες δυσχέρειες στην κίνηση και τον εφοδιασμό των Μονάδων, δεδομένου ότι το έδαφος που έλαβαν χώρα οι επιχειρήσεις ήταν εξαιρετικά λασπώδες, χωρίς κάλυψη, οι δρόμοι φυσικοί και ατελείς⁹⁸ και η μορφή του αγώνα πρωτόγνωρη για τους Έλληνες.

Ως προς το έμπυχο υλικό, τα ανώτερα στελέχη επιλέχθηκαν από αφοσιωμένους στο βενιζελικό κόμμα αξιωματικούς, που ρωτήθηκαν, ακόμα και με εμπιστευτική εγκύκλιο, για τη συμμετοχή τους στην εκστρατεία⁹⁹. Οι ελλείψεις των μονάδων συμπληρώθηκαν είτε με μετατάξεις, κατά προτίμηση από το Σώμα Στρατού της Εθνικής

⁹³ «Αι διαφωνίαι των Μπολσεβίκων», *Αθήναι*, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 1919

⁹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.34

⁹⁵ Πέτρος Καρακασώνης, *Ιστορία της εις Ουκρανίαν και Κριμαϊαν υπερποντίου εκστρατείας τῶ 1919*, τύποις Α. Λαμπρόπουλου, εν Αθήναις 1933, σελ.14

⁹⁶ Στρατιωτικές μονάδες εφοδιασμού των διαφόρων τμημάτων σε πυρομαχικά

⁹⁷ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1933

⁹⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1, *Εκστρατεία της Ουκρανίας υπό Συνταγματάρχου Τρεπεκλή*, 1^η Ιανουαρίου 1919, σελ.11

⁹⁹ Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ.13, Εκδόσεις 20^{ου} αιώνας, Αθήνα 1958, σελ.521

Αμύνης, είτε από τους αθρόους προσφερομένους να συμμετάσχουν στην εκστρατεία, που ανέρχονταν σε πάνω από τετρακόσιους¹⁰⁰. Σε κάποια συντάγματα άλλαξαν οι διοικήσεις, όπως στο 3^ο Σ.Π, που ορίστηκε διοικητής ο Γεώργιος Κονδύλης, ο βραδύτερον πρωθυπουργός και αντιβασιλέας και στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, που ανέλαβε ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο αρχηγός, μαζί με τον Γονατά της επανάστασης του 1922 και μετέπειτα πρωθυπουργός¹⁰¹. Η περιπέτεια στα ξένα εδάφη προκαλούσε το ενδιαφέρον και πολλοί ήθελαν να δοκιμάσουν τις πρωτόγνωρες συγκινήσεις μιας υπερπόντιας εκστρατείας, δείχνοντας σπουδή και ζωνρή επιθυμία να αναχωρήσουν, ο καθένας για τους δικούς του λόγους¹⁰². Για παράδειγμα, ο Στέφανος Σαράφης¹⁰³ άδραξε την ευκαιρία να κάνει περισσότερη υπηρεσία μετώπου, χωρίς να σκεφτεί ότι «*θα πήγαινε σε μια εκστρατεία εναντίον ενός λαού που επαναστάτησε, για να αποκαθλώσει το σκληρό τσαρικό καθεστώς*»¹⁰⁴. Ο Στυλιανός Γονατάς¹⁰⁵ επίσης σημείωνε ότι η συμμετοχή του σε μία υπερπόντιο εκστρατεία, σε συνεργασία μετά ξένων φίλων στρατευμάτων, του προκαλούσε πολύ ενδιαφέρον, καίτοι ήταν πεπεισμένος ότι δεν εξυπηρετούσε άμεσα τα ελληνικά συμφέροντα¹⁰⁶. Αντίθετα, ο Γεώργιος Χριστόπουλος¹⁰⁷ θεωρούσε ότι «*για εμάς τους Έλληνες ο αγώνας ήταν ακατανόητος, καθώς μόλις με έναν αιώνα ελευθέρου βίου, εκστρατεύσαμε να επαναφέρουμε στη δουλεία των φεουδαρχών έναν λαό που επαναστάτησε, για να αποκτήσει λίγη γη, ώστε να ζήσει. Η πολιτική όμως των κρατών δεν έχει αισθήματα παρά μόνο συμφέροντα*»¹⁰⁸.

Όσον αφορά στους οπλίτες, μετατέθηκαν οι άνδρες των παλαιών κλάσεων 1900-1910, που ήταν εξασθενημένοι, καθώς στην αποστολή θα μετείχαν στρατιώτες των κλάσεων 1910-1918¹⁰⁹. Για αυτούς ο διάπλους του Εύξεινου Πόντου ήταν μια επανάληψη της ιστορίας της Αργοναυτικής εκστρατείας, αφού θα κατευθύνονταν στην ίδια χώρα, όχι πια για να φέρουν πίσω το χρυσόμαλλο δέρασ, αλλά για να εξασφαλίσουν την επέκταση της Ελλάδας¹¹⁰. Πριν επιβιβασθούν στα πλοία, εφοδιάζονταν με θερμά είδη ιματισμού και κλινοστρωμένης. Η αγγλική επιμελητεία τους προμήθευσε καινούργια ρούχα, χειμερινά

¹⁰⁰ *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής*, 21 Ιανουαρίου 1919

¹⁰¹ Πέτρος Δεμέστιχας (Αντιστράτηγος), *Αναμνήσεις*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2002, σελ.50

¹⁰² *Ελεύθερος Τύπος*, 5 Ιανουαρίου 1919

¹⁰³ Ως επιτελικός κανόνιζε τις μεταφορές και την επιβίβαση από το λιμάνι των Ελευθερών

¹⁰⁴ Στέφανος Σαράφης (Στρατηγός), *Άπαντα*, τόμος Β', Εκδόσεις Σύγχρονο Βιβλίο, Αθήνα 1964, σελ.177-178

¹⁰⁵ Τοποθετήθηκε ως διοικητής της βάσης Οδησσού

¹⁰⁶ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημόσιου βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, Αθήνα 1958, σελ.89

¹⁰⁷ Διοικητής του 7^{ου} λόχου του 5/42 Σ.Π

¹⁰⁸ Γεωργίου Χριστόπουλου (Στρατηγού), *Κάποιες άλλες εποχές*, Ιδιωτική έκδοση, 1984, σελ.89-90

¹⁰⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.40-41

¹¹⁰ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 18 Αυγούστου 1933

μάλλινα εσώρουχα και μπότες κατάλληλες για χειμώνα¹¹¹. Στην εντελώς δε εξαιρετικής σημασίας Υγειονομική υπηρεσία διατέθηκε το πλωτό νοσοκομείο *Αμφιπρίτη*, για τη διακομιδή και την ανάρρωση των τραυματιών, το οποίο όμως εξυπηρετούσε και ανάγκες στο Μακεδονικό Μέτωπο¹¹². Αλλά η αποστολή των κρεβατιών, που ήταν επείγουσα, καθυστέρησε υπερβολικά και ουσιαστικά ματαιώθηκε, γιατί αδιαφόρησαν οι Σύμμαχοι και τελικώς εξασφαλίστηκε από τους Έλληνες¹¹³. Σχετικά δε με την ταχυδρομική υπηρεσία, το κοινό θα μπορούσε να στέλνει επιστολές στους στρατιωτικούς, ακόμα και εάν δεν ήξερε τον ταχυδρομικό τομέα, αναγράφοντας απλώς «*Ελληνικόν επιστρατευτικό Σώμα Ουκρανίας*»¹¹⁴.

Το Α' Σ.Σ λοιπόν, αφού συγκροτήθηκε και προπαρασκευάστηκε, φρόντισε να εξουδετερώσει την προπαγάνδα, που υπέθαλπαν μπολσεβικίζοντες Έλληνες και αντιφρονούντες προς την κυβέρνηση Βενιζέλου¹¹⁵, διαδίδοντας τερατολογήματα για τους κινδύνους, ώστε να απογοητευθούν και να αντιδράσουν οι στρατιώτες, που επρόκειτο να συμμετάσχουν στην εκστρατεία. Σ' αυτό βοήθησε «*η συνείδηση την οποία είχαν οι άνδρες περί της μεγάλης ηθικής των αποστολής εις την αρχομένην επιχείρησιν, η οποία θέρμινε διαρκώς το αίσθημα και τας σκέψεις των*»¹¹⁶. Μάλιστα ο Βενιζέλος ανέθεσε τη διοίκηση του Σώματος στον Στρατηγό Νίδερ¹¹⁷, καθώς, λόγω συνεργασίας μαζί του, του έτρεφε απεριόριστη εμπιστοσύνη. Άλλωστε ήταν μια λεπτή θέση στην οποία η στρατιωτική ικανότητα του αρχηγού έπρεπε να είναι εφάμιλλη με τη διπλωματική και ο κατέχων να χαίρει της εμπιστοσύνης της Κυβέρνησης.

2.2 Η άφιξη των Ελλήνων στην Οδησό

Η κατάσταση στη νότια Ρωσία, κατά τον χρόνο άφιξης του Ελληνικού Στρατού, ήταν ακαθόριστη, σκοτεινή και δύσκολο να αποδοθεί με απόλυτη ακρίβεια. Πιστευόταν μάλιστα ότι τον αγώνα κατά των Μπολσεβίκων θα τον διεξήγαγε ο Ρωσικός Εθελοντικός Στρατός και η δράση των Συμμάχων θα περιοριζόταν στην κατοχή πόλεων, για τη διασφάλιση της τάξης¹¹⁸. Η πρώτη μάχιμη μονάδα που μεταφέρθηκε ήταν το 34^ο Σ.Π της ΙΙ Μεραρχίας, που «*ήρχισεν επιβιβαζόμενον επί Ελληνικών και Συμμαχικών*

¹¹¹ Σαράφης, ό.π., σελ.179

¹¹² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1, ό.π., σελ.11

¹¹³ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 16 Αυγούστου 1933

¹¹⁴ «Η αλληλογραφία των Ελλήνων στρατιωτικών στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 27 Φεβρουαρίου 1919

¹¹⁵ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1933

¹¹⁶ «Με τον στρατό μας της εις Ρωσσίαν αποστολής», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 11 Ιανουαρίου 1919

¹¹⁷ Αξιωματικός του Μηχανικού. Υπηρέτησε στο Γενικό Επιτελείο και στο Υπουργείο Στρατιωτικών, όπου ήταν δεξί χέρι του πρωθυπουργού και υπουργού Στρατιωτικών Βενιζέλου

¹¹⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, 141/Α/, ό.π., σελ.10

αμπολοίων»¹¹⁹ και έφθασε στην Οδησσό την 7^η Ιανουαρίου 1919. Όμως στερείτο των μεταγωγικών του, γεγονός που επέφερε πολλές δυσκολίες στην κανονική λειτουργία των εσωτερικών υπηρεσιών. Η αποστολή τροφίμων στα τμήματα και η μεταφορά και αποθήκευση παντοειδούς υλικού ήταν εξαιρετικά δυσχερής και συντελέστηκε με τη φροντίδα της ελληνικής κοινότητας Οδησσού, λόγω του αδυνάτου της μισθώσεως αυτοκινήτων, εξαιτίας των υπέρογκων μισθωμάτων και της έλλειψης βενζίνης¹²⁰.

Με την ευκαιρία της άφιξης των πρώτων ελληνικών στρατευμάτων, ο πρέσβης και αντίπαλος των Μπολσεβίκων, Ντεμίντωφ, έστειλε τηλεγράφημα στον Στρατηγό Νίδερ, όπου, μεταξύ ευχαριστιών και ευχών, εξέφραζε την πεποίθησή του ότι οι Έλληνες στρατιώτες θα βρουν στη Ρωσία «συμπαθή και ευγνώμονα υποδοχή, ήτις τους αξίζει»¹²¹. Πράγματι, μόλις τα πρώτα στρατιωτικά τμήματα έφθασαν στην Οδησσό, «έτρεχαν κοντά τους γυναικόπαιδα και άνδρες που κραύγαζαν "Ζήτω ο Ελληνικός Στρατός"»¹²². Χαιρετίστηκαν ενθουσιωδώς από την ελληνική παροικία και βρήκαν συμπαθή υποδοχή εκ μέρους του ρωσικού πληθυσμού της πόλης¹²³. Οι περισσότεροι Ρώσοι ήταν εκπρόσωποι της αριστοκρατικής τάξης, που έσπευσαν μετά την επικράτηση του Μπολσεβικισμού να καταφύγουν στο μεγάλο ρωσικό λιμάνι της ανεξάρτητης Ουκρανίας, για να γλυτώσουν τη ζωή τους, εκτιθέμενοι όμως στον κίνδυνο της λιμοκτονίας. Έτσι, οι μεν Έλληνες ανέμεναν από τον ελληνικό στρατό την ασφάλεια της ζωής τους, ενώ οι Ρώσοι την ελεημοσύνη του¹²⁴. Κατά τον Ριζοσπάστη, όταν έγινε παρέλαση των ελληνικών Μονάδων, ενώ «πολλοί νόμιζαν ότι θα τους ραίνουν με άνθη και θα τους πετούν τσιγάρα, δεν ακούστηκε ούτε μισό χειροκρότημα, ούτε επιδοκιμασία, αντίθετα οι Ρώσοι κοίταγαν περίλυποι. Μόνο το σκυλολόι των ρωμιών της πόλης, που έχανε τα πλούτη του, υποδέχθηκε τους στρατιώτες ως σωτήρες»¹²⁵.

Η ίδια η Οδησσός παρουσίασε στα μάτια των έκπληκτων Ελλήνων στρατιωτικών περίεργες αντιθέσεις. Την ημέρα η κυκλοφορία των μέσων συγκοινωνίας ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, αλλά η κίνηση της πόλης ζωηρότατη. Οι κάτοικοι διέτρεχαν πεζή τις μεγάλες αποστάσεις, υπό σχετικό αίσθημα ασφάλειας, λόγω της παρουσίας του συμμαχικού στρατού και των τοποθετημένων στους δρόμους πολυβόλων. Η εμπορική κίνηση ήταν ανύπαρκτη και στο λιμάνι επικρατούσε σχεδόν ακινησία, ενώ στο κέντρο εξαντλημένοι

¹¹⁹ «Μικρά νέα», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 3 Ιανουαρίου 1919

¹²⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1, ό.π, σελ.16

¹²¹ *Έθνος*, 18 Αυγούστου 1933

¹²² Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη (1918-1922)*, επιμέλεια-σχολιασμός Φίλιππος Δρακονταειδής, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ.69

¹²³ «Η εκστρατεία της Ρωσίας», *Αθήναι*, Αθήνα, 12 Ιανουαρίου 1919

¹²⁴ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 22 Αυγούστου 1933

¹²⁵ *Ριζοσπάστης*, 16 Ιουλίου 1929

άνθρωποι κυκλοφορούσαν ασκόπως ή ζητούσαν ελεημοσύνη. Όμως, κατά τη διάρκεια της νύκτας, η όψη της πόλης άλλαζε. Θέατρα, κινηματογράφοι και κέντρα διασκέδασης παρουσίαζαν αφάνταστη κίνηση. Όλοι αντάμωναν αναζητώντας τη λήθη της δυστυχίας και την παρηγοριά για την απώλεια της παντοδυναμίας τους¹²⁶. Υπήρχαν όμως και αθρόες ληστείες και δολοφονίες. Ο Ριζοσπάστης μας πληροφορεί ότι «στην Οντέσσα έχει μείνει στο στόμα του λαού η φράση "σαν Ρωμιός περπατάς", γιατί ιδίως οι Έλληνες αξιωματικοί απόφευγαν να περπατήσουν κοντά σε τοίχο, καθώς μια σφαίρα, μια γλάστρα, ένα σιδερικό τους ερχόταν στο κεφάλι και τους ξάπλωνε στον τόπο- αδιάψευστο δείγμα της μεγάλης ευγνωμοσύνης του ρώσικου λαού προς τους "πολιτισμένους απελευθερωτές" του»¹²⁷.

2.3 Η άτακτη μεταφορά των υπολοίπων ελληνικών δυνάμεων

Ενώ αυτή ήταν η κατάσταση, δεν έγινε άλλη αποστολή δυνάμεων όλων τον Ιανουάριο, παρόλο που η II και η XIII Μεραρχία ήσαν έτοιμες να αναχωρήσουν για τη Ρωσία. Σε τούτο ευθύνονταν οι Γάλλοι, διότι αυτοί κανόνιζαν, τόσο την αποστολή μονάδων από την Ελλάδα, όσο και το λιμάνι προορισμού στη Ρωσία, ενώ το Ελληνικό Στρατηγείο και το Α'Σ.Σ προέβαιναν μόνο σε συγκρότηση και ετοιμασία των τμημάτων, αναμένοντας την ειδοποίηση των γαλλικών αρχών για την επιβίβαση. Υπό την πίεση όμως της ανάγκης, την πλήρη αδράνεια του Ιανουαρίου τη διαδέχθηκε οργασμός μεταφοράς μονάδων κατά τη διάρκεια του Φεβρουαρίου, γεγονός που προκάλεσε αρκετές αταξίες, καθώς, λόγω της σπουδής, η αναχώρηση γινόταν χωρίς σειρά και πριν συμπληρωθούν οι ελλείψεις.

Πιο συγκεκριμένα, ενώ είχαν επιβιβασθεί τα τρία συντάγματα της II Μεραρχίας και υπολειπόταν το πυροβολικό, το μηχανικό, το ιππικό και το στρατηγείο της, διατάχθηκε η μεταφορά δυνάμεων και της XIII Μεραρχίας. Για να μη γίνει ανάμειξη δυνάμεων και για να μη σταλεί η II Μεραρχία στη Ρωσία με μόνες τις πεζικές της δυνάμεις, χωρίς τα τεχνικά της όπλα, έπρεπε η απόλυτη πρωτοβουλία της μεταφοράς να αφηθεί στο Α'Σ.Σ, που, παρεμπιπτόντως, δεν είχε καμία προειδοποίηση για την επικείμενη επιβίβαση και της XIII Μεραρχίας, της οποίας τα συντάγματα ήταν απροετοίμαστα και τα εφόδιά τους θα φορτώνονταν στη Θεσσαλονίκη, για να παραληφθούν κατόπιν από τις μονάδες, κατά την αποβίβασή τους¹²⁸. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι η Υπηρεσία Μετόπισθεν του Γαλλικού Στρατηγείου είχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον να γεμίσουν τα κύτη των ατμόπλοιων,

¹²⁶ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1933

¹²⁷ Ριζοσπάστης, 18 Ιουλίου 1935

¹²⁸ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 1933

που προορίζονταν για τη μεταφορά του Ελληνικού Στρατού, με ιδιωτικά εμπορεύματα, για να πουληθούν στην Οδησό¹²⁹. Σε δυσκολότερη θέση βρέθηκε το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, που είχε διατεθεί σε επισκευή δρόμων και προηγήθηκε της επιβίβασης δίχως τα μεταγωγικά και τα πολυβόλα του, τα οποία δεν έφθασαν ποτέ στην Ουκρανία, με αποτέλεσμα οι εύζωνοι να πολεμούν μόνο με τα τουφέκια και τις λόγχες τους εναντίον αριθμητικώς υπερέτερου εχθρού¹³⁰. Επίσης, ενώ είχε ορισθεί από το Γαλλικό Στρατηγείο να γίνει η επιβίβαση των ανδρών στα λιμάνια του Σταυρού και των Ελευθερών και των κτηνών και τροχοφόρων στη Θεσσαλονίκη, διετάχθη να επιβιβασθούν όλα στο λιμάνι των Ελευθερών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τόσο τα ασθενούντα και τραυματισμένα κτήνη, όσο και τα ακατάλληλα οχήματα να αντικατασταθούν από αντίστοιχα της εφοδιοπομπής, που βρίσκονταν σε χειρότερη κατάσταση¹³¹.

Κεφάλαιο 3: Οι αντίπαλες δυνάμεις

3.1 Ο στρατός των Μπολσεβίκων

Οι καταφυγόντες στην Οδησό Ρώσοι αριστοκράτες και πλούσιοι αστοί, επιζητώντας την επέμβαση των Συμμάχων για τη σωτηρία τους, υπερέβαλλαν σε μαχητική αξία, δύναμη και οργάνωση τον, υπό τον στρατηγό Ντενίκιν, Εθελοντικό στρατό και παρουσίαζαν τον αντίστοιχο μπολσεβικικό ως μη σοβαρό, απαρτιζόμενο από ολιγάριθμα στίφη ατάκτων τρομοκρατών και στερουμένου στελεχών, οργάνωσης και πολεμικών μέσων, που θα υπέκυπτε εύκολα στα συμμαχικά στρατεύματα. Ήταν επίσης πεπεισμένοι ότι οι Ουκρανοί, ως εχθροί των Μπολσεβίκων, θα συνέδραμαν τους Συμμάχους, που θα τους προστάτευαν από την μπολσεβικική αναρχία. Αυτό όμως δε συνέβη, διότι ο πληθυσμός λιμοκτονούσε, υποβαλλόμενος καθημερινώς σε αυξανόμενες στερήσεις, χωρίς καμία πρόνοια για τον εφοδιασμό του¹³².

Σε αυτές τις εκτιμήσεις στηρίχθηκε η γαλλική κυβέρνηση και αποφάσισε την εκστρατεία. Βεβαίως συνυπολόγισε και την αναφορά του Νουλένς, πρεσβευτή της Γαλλίας στη Ρωσία, που παρουσίαζε τον μπολσεβικικό στρατό στην Ουκρανία αποτελούμενο από 40.000 άνδρες, μέτριας αξίας και από ασθενές πυροβολικό, στερούμενο

¹²⁹ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (Αντιστράτηγος), *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ.2, τύποις Πυρσού, Αθήναι 1934, σελ.37

¹³⁰ «Νικόλαος Πλαστήρας», *Πατρίς*, Αθήνα, 21 Αυγούστου 1933

¹³¹ Συναγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1933

¹³² Γονατάς, ό.π., σελ.94

επαρκών πυρομαχικών¹³³. Όμως ισχυροποιήθηκε ποιοτικά και ποσοτικά από την αναγκαστική στρατολόγηση πολλών αξιωματικών του Ρωσικού στρατού, οι οποίοι ακολουθούσαν τους Μπολσεβίκους, διότι κρατούνταν ως όμηροι οι γυναίκες, τα παιδιά και οι αδελφές τους¹³⁴. Επιπλέον είχαν στρατολογηθεί πολίτες, είτε βίαια είτε εκουσίως, εξασφαλίζοντας το ψωμί τους και το δικαίωμα να διαπράττουν υπερβασίες, δίχως τον φόβο τιμωρίας και περιμένοντας με χαρά την ημέρα που θα προέλαυναν, για να διώξουν τους Συμμάχους και να καρπωθούν κέρδη εις βάρος του πληθυσμού¹³⁵. Όπως ανέφερε η *Νέα Εφημερίς Ηρακλείου*¹³⁶, «οι Μπολσεβίκοι με προκηρύξεις καλούσαν υπό τα όπλα άπαντας τους άρρενας, τους άγοντας ηλικίαν από 29 έως 45 ετών και γνωστοποιούσαν εις την Διάσκεψιν της Ειρήνης ότι η Κυβέρνησις των Σοβιέτ, αναμένουσα παγκόσμιαν επανάστασιν, προετοιμάζει πόλεμον εφ' όλων των μετώπων»¹³⁷. Ακόμα και φυλές Ασιατών χορηγούσαν αιμοβόρους κακούργους, που, μαζί με Κινέζους, χρησιμοποιούνταν ως δήμιοι¹³⁸.

Εν γένει ο στρατός των Μπολσεβίκων δεν ήταν ενιαίος και μειονεκτούσε απέναντι σε τακτικό οργανωμένο στρατό. Διέθετε όμως ελαφρύ και βαρύ πυροβολικό και, όπου υπήρχε σιδηροδρομική γραμμή, χρησιμοποιούσε τεθωρακισμένες αμαξοστοιχίες, που έφεραν πυροβόλα και προσφέρονταν για τη μεταφορά στρατευμάτων. Επίσης πλεονεκτούσε κατά τις στιγμές της δράσης, διότι επιστράτευε λίγο πριν την επίθεση όλους τους άρρενες κατοίκους των χωριών, εξασφαλίζοντας αριθμητική υπεροχή¹³⁹, ενώ απόλαυε τεχνικών υπηρεσιών, που επισκεύαζαν ταχύτατα τις ανατιναγμένες από τους Συμμάχους σιδηροδρομικές γέφυρες.

3.2 Τα γαλλικά τμήματα και η αντικατάστασή τους από τα ελληνικά

Ο στρατηγός Ντ' Ανσέλμ, από την πλευρά του, δεν είχε τα μέσα για να αντιμετωπίσει τους κινδύνους. Οι δυνάμεις του αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν την επιτυχία της αποστολής, διότι, ενώ ήταν να σταλούν τρεις γαλλικές Μεραρχίες, στάλθηκαν μόνο 12 γαλλικά Τάγματα, μειωμένης σύνθεσης, ώστε να μην αποτελούν ούτε δύο

¹³³ «Ο στρατός των Μπολσεβίκων», *Αθήναι*, Αθήνα, 30 Ιανουαρίου 1919

¹³⁴ «Ο στρατός των Μπολσεβίκων», *Αθήναι*, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1919

¹³⁵ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 26 Αυγούστου 1933

¹³⁶ Ακρως φιλοβενιζελική εφημερίδα. Εκδιδόταν στο Ηράκλειο Κρήτης από τον Ι. Μουρέλλο, ο οποίος ήταν παράλληλα αρθρογράφος του Ελεύθερου Τύπου και συμμετέχων, ως υπολογαγός, στην Ουκρανική εκστρατεία

¹³⁷ «Τα εν Ρωσσία», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 27 Ιανουαρίου 1919

¹³⁸ Π. Δέλτα, *Αρχείο Δ', Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία 1919*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1982, σελ.41

¹³⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1, ό.π, σελ.4

ολόκληρα¹⁴⁰. Η άφιξη του εναγωνίως αναμενόμενου ελληνικού συντάγματος χαροποίησε τη γαλλική διοίκηση, καθώς θα διέθετε μια πραγματική στρατιωτική δύναμη, στην οποία θα μπορούσε ασφαλώς να βασισθεί, εφόσον δεν εμπιστευόταν τους Γάλλους στρατιώτες, διότι δεν είχαν διάθεση για πόλεμο και επιθυμούσαν να γυρίσουν το ταχύτερο πίσω στη Γαλλία και στις οικογένειές τους, γιατί ήσαν ακόμη υπό την επήρεια των κακουχιών και των φρικαλεοτήτων του πρόσφατου Μεγάλου Πολέμου. Έτσι ο Γάλλος διοικητής της αεροπορικής υπηρεσίας της 1^{ης} Ομάδας Μεραρχιών έλεγε ότι «δεν θέλω να διακινδυνεύσω ούτε τρίχα της κεφαλής μου για όλη τη Ρωσία»¹⁴¹. Αυτό θυμίζει τον Μπίσμαρκ, που αρνούμενος να εμπλακεί στα ανατολικά ζητήματα, έλεγε ότι όλη η Βαλκανική δεν αξίζει τα κόκκαλα ενός Ποιμενίου γρεναδιέρου και όμως ο Κάιζερ αγκάλιασε την Τουρκία και θυσίασε πολλούς Γερμανούς στρατιώτες. Τώρα λοιπόν και ο Γάλλος λοχαγός αδιαφορούσε για τη Ρωσία, τη στιγμή που η κυβέρνησή του προέβαινε σε εκστρατεία εναντίον της, κυρίως για οικονομικούς λόγους.

Τα ελληνικά τμήματα χρησιμοποιήθηκαν για την ασφάλεια της εσωτερικής ζώνης της Οδησού και εναντίον των Μπολσεβίκων. Διατάχθηκαν αμέσως, δίχως να τους δοθεί ο απαραίτητος χρόνος προσαρμογής, να αντικαταστήσουν τα αντίστοιχα γαλλικά, που κατείχαν τη γραμμή άμυνας του λιμανιού, ολικού μήκους ανώτερου των οκτώ χιλιομέτρων, στην οποία περιλαμβανόταν η συνοικία Περσεπέ, όπου κατοικούσε εργατικός και φτωχός πληθυσμός. Έτσι η γαλλική Διοίκηση εξασφαλίστηκε από πιθανές εξεγέρσεις, που θα οφείλονταν στη χλιαρή στάση της προς τους εργάτες και στην παράλληλη ευμένεια που επέδειξε προς ορισμένες τάξεις και προς τους Εβραίους¹⁴².

Η άφιξη των Ελλήνων λοιπόν, αποκατέστησε την ηρεμία στην πόλη, περιορίζοντας τη δράση των κακοποιών και αντιδραστικών στοιχείων, με ενισχυμένες περιπολίες. Αυτό όμως δεν κράτησε για πολύ, καθώς η γαλλική Διοίκηση δεν επέτρεπε στην αντίστοιχη ελληνική να δράσει αυτοβούλως. Έτσι, κατόπιν της αναχώρησης δύο ταγμάτων του συντάγματος για επιχειρήσεις εκτός Οδησού, το εναπομείναν στην πόλη ελληνικό τάγμα¹⁴³ βρισκόταν μονίμως σε επιφυλακή και επιπλέον επιτηρούσε την αφθόνως εξοπλισμένη εργατική συνοικία, της οποίας οι Γάλλοι δεν επέτρεψαν τον αφοπλισμό, που με διαβήματα είχε ζητήσει ο Συνταγματάρχης Τσολακόπουλος¹⁴⁴. Συνεπώς οι κακοποιοί αποθρασύνθηκαν και προέβαιναν σε φόνους και ληστείες, όχι μόνο κατά των κατοίκων, αλλά κυρίως κατά των μεμονωμένων στρατιωτικών.

¹⁴⁰ Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.37

¹⁴¹ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 26 Αυγούστου 1933

¹⁴² Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 27 Αυγούστου 1933

¹⁴³ 3^ο τάγμα με διοικητή τον Ταγματάρχη Νικόλαο Μελέτη

¹⁴⁴ Αλλιώς "Ρέμπελος". Ικανότατος Διοικητής του 34^{ου} Σ.Π. Αντικαταστάθηκε για λόγους υγείας αλλά και αγανάκτησης προς τους Γάλλους.

Επίσης οι διαθέσεις και του υπόλοιπου πληθυσμού είχαν αλλάξει, εκδηλώνοντας προτίμηση προς το μπολσεβικικό καθεστώς, οι ιδέες του οποίου είχαν διαδοθεί σε όλες τις τάξεις. Συγχρόνως υπήρχε επικοινωνία με τα μπολσεβικικά στρατεύματα, που τα καλούσαν να αναλάβουν τάχιστα επίθεση, για να διώξουν τις ασθενείς συμμαχικές δυνάμεις. Η γαλλική Διοίκηση όμως, αντί να κρατήσει συγκεντρωμένες μονάδες στην Οδησό, εξασφαλίζοντας και ενδεχόμενη σύμπτυξη προς Βεσσαραβία, διέθεσε το 1ο τάγμα του 34^{ου} Σ.Π, για να καταλάβει τη Χερσώνα, μολονότι ήταν εκτεθειμένο σε σίγουρη καταστροφή σε περίπτωση μπολσεβικικής επίθεσης, καθώς δεν μπορούσε να περιμένει ενισχύσεις.

Κεφάλαιο 4: Πολεμικές επιχειρήσεις

4.1 Το έπος της Χερσώνας

Η πολεμική αναμέτρηση στη Χερσώνα αποτελεί μικρογραφία της εκστρατείας στην Ουκρανία, καθώς εξ αυτής κατανοούνται η έλλειψη γενικότερου σχεδίου της γαλλικής Διοίκησης, η προχειρότητα και η αφέλεια στη λήψη αποφάσεων, η τακτική των διαρκών υποχωρήσεων, εξαιτίας άφρονος επέκτασης σε περιοχές με υπερπληθείς εχθρούς και ο τρόπος συμπεριφοράς των υπεροπτών Γάλλων προς τους Έλληνες αξιωματικούς και στρατιώτες.

Οι Έλληνες και οι Εβραίοι κάτοικοι της Χερσώνας, πόλης που βρισκόταν 150 χιλιόμετρα ανατολικά της Οδησού, παρακάλεσαν για αποστολή συμμαχικού στρατού, προς αντιμετώπιση των επερχόμενων μπολσεβικικών δυνάμεων και του εργατικού στοιχείου της πόλεως, που έδειχνε τάσεις εξέγερσης και ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος και εγκατάστασης μπολσεβικικής εξουσίας. Οι Γάλλοι διέταξαν να μεταβεί εκεί απόσπασμα συνολικής δύναμης 1.000 ανδρών, αποτελούμενο από ένα τάγμα ελληνικού πεζικού, υπό τον Ταγματάρχη Βλάχο¹⁴⁵, μια ορειβατική γαλλική πυροβολαρχία, έναν γαλλικό λόχο πεζικού και μια γαλλική διμοιρία εκμεταλλεύσεως¹⁴⁶, υπό τον Γάλλο Λανσόν, ο οποίος, πριν την αναχώρηση, ενώ ήταν λοχαγός, έλαβε τον βαθμό του Ταγματάρχη, για να μην είναι κατώτερος από τον Έλληνα αξιωματικό, που θα είχε υπό τις

¹⁴⁵ Συμμετείχε στο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935

¹⁴⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.73

διαταγές του¹⁴⁷. Το ελληνικό 34^ο Σ.Π, στο οποίο ανήκε το τάγμα, θεώρησε τη διαταγή ανεκτέλεστη, εφόσον δεν υπήρχαν μεταγωγικά και επομένως η κίνηση και ο ανεφοδιασμός σε μια τόσο απομακρυσμένη περιοχή ήταν αδύνατος. Η γαλλική όμως Μεραρχία αδιαφορούσε για αυτές τις δυσχέρειες.

Για τη μετάβαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Χερσόνα χρειάστηκαν δέκα μερόνυχτα, διότι οι δυσκολίες στην κίνηση των τραινών ήταν μεγάλες, τόσο λόγω έλλειψης κανονικών δρομολογίων, όσο και λόγω ανεπάρκειας καύσιμης ύλης. Μάλιστα πολλές φορές η προμήθεια ξύλου γινόταν καθ' οδόν με απόσπαση ξύλινων φρακτών από κήπους πλησίον της σιδηροδρομικής γραμμής¹⁴⁸. Συγχρόνως οι Ρώσοι σιδηροδρομικοί επεδίωκαν να καθυστερήσουν την άφιξη του ελληνικού τάγματος στην πόλη, για να προλάβουν οι μπολσεβικικές δυνάμεις να την καταλάβουν, διότι αποτελούσε ισχυρό έρεισμα και είχε εύκολη επικοινωνία δια θαλάσσης με την Οδησσό. Παρ' όλα αυτά οι Έλληνες έφτασαν πριν τους Μπολσεβίκους, τους οποίους αντιμετώπισαν σε έναν επικό αγώνα. Βεβαίως η ευθύνη της καθυστερημένης άφιξης βαρύνει τη γαλλική Διοίκηση, που έπρεπε να διενεργήσει τη μεταφορά διά θαλάσσης με παγοθραυστικά πλοία.

Η πόλη της Χερσώνος περιβάλλεται νοτιώς από τον ποταμό Δνείπερο και βορειώς από σιδηροδρομική γραμμή, ενώ στο εσωτερικό της έχει φρούριο. Η άμυνά της βασιζόταν στην προκεχωρημένη γραμμή περί τον σιδηροδρομικό σταθμό και στην κύρια γραμμή αντιστάσεως του φρουρίου¹⁴⁹, το οποίο είχε ελλιπέστατη οχύρωση και επισφαλέστατη δυνατότητα υποχώρησης προς το λιμάνι, μέσω των συνοικιών της πόλης. Επιπλέον στο εσωτερικό του ζούσαν οικογένειες, εχθρικές διακείμενες προς τους Συμμάχους, που έδιναν πληροφορίες στους Μπολσεβίκους και τις οποίες η Γαλλική Διοίκηση αρνήθηκε να απομακρύνει.

Οι μπολσεβικικές δυνάμεις, που απέβλεπαν στην κατάληψη της Χερσώνας, ήσαν κυρίως τα στρατεύματα του Αταμάνου¹⁵⁰ Γρηγόριεφ¹⁵¹ αποτελούμενα από 5.000 περίπου άνδρες με τους οποίους συνέπρατταν 15.000 οπλισμένοι χωρικοί και οι μπολσεβικίζοντες κάτοικοι της πόλης. Ενδεικτική των διαθέσεών τους ήταν η τηλεφωνική τους αξίωση προς τον Έλληνα φρούραρχο του σιδηροδρομικού σταθμού, υπολοχαγό Μαθιό¹⁵², να αποχωρήσουν τα ελληνικά τμήματα από την πόλη εγκαταλείποντας τον οπλισμό τους στο λιθόστρωτο. Βεβαίως η απάντηση του Έλληνα αξιωματικού ήταν ένα μεγαλοπρεπές

¹⁴⁷ Π. Δέλτα, *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.106

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ.107

¹⁴⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2, ό.π., σελ.6

¹⁵⁰ Ο όρος δηλώνει τον παραστρατιωτικό ηγέτη

¹⁵¹ Πρώην λοχαγός του τσαρικού στρατού. Αργότερα πολέμησε εναντίον της σοβιετικής επανάστασης

¹⁵² Τραυματίστηκε σοβαρά πυροβολημένος από γυναίκα

«Μολών λαβέ»¹⁵³, «αντάξιο των απογόνων του ήρωος των Θερμοπυλών»¹⁵⁴. Κατά τον Ριζοσπάστη, οι επιτιθέμενοι το έκαναν αυτό, «για να μη χτυπηθούν με τ' αδέρφια τους, όμως οι αξιωματικοί το πήραν στα αστεία, γιατί δεν ήξεραν ότι αγωνίζονται απρόμητα για τα συμφέροντα των εργαζομένων»¹⁵⁵.

Οι Μπολσεβίκοι, για να πλησιάσουν στη Χερσόνα, χρησιμοποίησαν τεθωρακισμένα τραίνα με πυροβόλα, στα οποία επιβίβαζαν τμήματα του στρατού τους και τα έστελναν σε σημεία συγκέντρωσης. Έτσι οι τεράστιες αποστάσεις εκμηδενίζονταν και οι άνδρες προφυλάσσονταν από το κρύο¹⁵⁶. Όμως δεν εκδήλωσαν άμεσα επίθεση, προβαίνοντας μόνο σε αναγνωρίσεις και βομβαρδισμούς, ώστε να ενισχύσουν ηθικά τους κατοίκους, που τους υποστήριζαν και να εκνευρίσουν τους εξαντλημένους αμυνόμενους, που είχαν να φυλάξουν εκτάσεις μεγάλες συγκριτικά με τις δυνάμεις τους, αντιμετωπίζοντας και ελλείψεις σε πυρομαχικά. Τελικώς, την 22^α Φεβρουαρίου 1919, το πεζικό τους αποβιβάστηκε και προέλασε υπό την υποστήριξη πυροβολικού και πυρών των Ρώσων κατοίκων, που έτρεφαν φιλικά αισθήματα προς τους Μπολσεβίκους και επιθυμούσαν την επικράτησή τους, αποτελώντας έναν ύπουλο και αφανή εχθρό. Παρόλα αυτά τα αποτελέσματα της μπολσεβικικής επίθεσης ήταν πενιχρότατα. Οι επιτιθέμενοι αποδεκατίζονταν, όμως γέμιζαν τα κενά με νέες ενισχύσεις, ενώ οι Έλληνες στρατιώτες καταλάβαιναν ότι θα ηττώντο, καθώς ελαττώνονταν, λόγω των απωλειών, δεν περίμεναν βοήθεια και δυσκολεύονταν από το κρύο και την πείνα, εναντίον των οποίων δεν διέθεταν κανένα αποτελεσματικό μέσο.

Ο Γάλλος διοικητής Λανσόν, βλέποντας τη δυσάρεστη εξέλιξη του αγώνα, διέταξε την εκκένωση της πόλης και την επιβίβαση στα πλοία. Όμως άλλαξε γνώμη, όταν έφτασε ενίσχυση από πενήντα Γάλλους στρατιώτες, θεωρώντας ότι αυτοί οι απρόθυμοι άνδρες αρκούσαν για να αποκρουσθούν οι χιλιάδες των Μπολσεβίκων. Ο αγώνας λοιπόν συνεχίστηκε με τις ίδιες δυσμενείς συνθήκες και επιπροσθέτως με διακοπή των τηλεφωνικών γραμμών. Οι αμυνόμενοι συμπτύχθηκαν στο φρούριο και οι επιτιθέμενοι κατέλαβαν την πόλη αποκόπτοντας την επικοινωνία του φρουρίου με το λιμάνι. Όλη η ελληνική δύναμη μαχόταν απεγνωσμένα. Μάγειροι, ημιονηγοί, καρραγωγείς και υπηρέτες ήταν στην πρώτη γραμμή, ενώ τα περισσότερα πολυβόλα τους έχουν καταστεί άχρηστα από την υπερθέρμανση¹⁵⁷.

¹⁵³ Δέλτα, *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.112

¹⁵⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.7

¹⁵⁵ *Ριζοσπάστης*, 16 Ιουλίου 1929

¹⁵⁶ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1933

¹⁵⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.10

Οι ελπίδες αναπερώθηκαν, όταν κατέφθασε το 1^ο τάγμα του 1^{ου} Συντάγματος Πεζικού με το πλοίο *Ποτέμκιν*, στο οποίο επέβαιναν ο Γάλλος Αντισυνταγματάρχης Ντε Γκλαβιέρ, που με έγγραφη διαταγή ανέλαμβανε τη γενική διοίκηση των μονάδων της Χερσώνας, ο διοικητής του 1^{ου} Σ.Π, Συνταγματάρχης Ρόκκας και ο Συνταγματάρχης Γαργαλίδης¹⁵⁸, για να τεθεί διοικητής των ελληνικών δυνάμεων της πόλης. Η απόφαση των Γάλλων να θέσουν έναν Έλληνα Συνταγματάρχη, παρασημοφορημένο από αυτούς, υπό τις διαταγές υποδεέστερου σε βαθμό Γάλλου, ήταν αντίθετη προς την πειθαρχία¹⁵⁹.

Στο μεταξύ ο Ταγματάρχης Βλάχος, ηγέτης των δυνάμεων του φρουρίου, μη μπορώντας να επικοινωνήσει με τη γαλλική Διοίκηση, εξήγησε στους υφισταμένους του αξιωματικούς ότι η άμυνα δεν μπορεί να παραταθεί πολύ, εφόσον είχε παρατηρηθεί έλλειψη πυρομαχικών και πρότεινε ως μόνη υπολειπόμενη ενέργεια, αποκλείοντας την παράδοση στους εχθρούς, την έξοδο με λόγχη, ώστε να σωθεί η τιμή των ελληνικών όπλων, σύμφωνα με την παράδοση της Εξόδου του Μεσολογγίου. Κατόπιν ομοφωνίας διοικούντων και διοικουμένων αποφασίστηκε να τηρηθούν οι θέσεις με κάθε θυσία και να εκτελεστεί η έξοδος, αφού θα σκοτεινίαζε.

Συγχρόνως, ο Ντε Γκλαβιέρ εξέδωσε διαταγές, με σκοπό την εκκαθάριση του εδάφους από το φρούριο έως το λιμάνι, για να απελευθερωθούν οι εκεί αμυνόμενοι και να καταστρωθεί σχέδιο και άλλων επιχειρήσεων κατά των Μπολσεβίκων. Οι απώτεροι πραγματικοί στόχοι όμως δεν καθορίζονταν και οι ελληνικές δυνάμεις καλούνταν να δράσουν, χωρίς να γνωρίζουν σε τι θα απέληγε η δράση τους¹⁶⁰. Η διαταγή του Γάλλου Αντισυνταγματάρχη δεν ευχαρίστησε τον Συνταγματάρχη Γαργαλίδη. Εκτός από τον θετικό στόχο της αποκατάστασης επικοινωνίας με την έγκλειστη φρουρά ζήτησε ενημέρωση για τον επιδιωκόμενο σκοπό των επιχειρήσεων, διότι δημιουργούνταν απορίες, αν θα σχηματιζόταν επιθετικό ή αμυντικό μέτωπο ή μόνο θα εξασφαλιζόταν η υποχώρηση σε περίπτωση εγκατάλειψης της Χερσώνας. Αν τελικώς συνεχιζόνταν οι επιχειρήσεις, η ελληνική διοίκηση, που ουσιαστικώς διέθετε αποκλειστικά δικές της δυνάμεις στον αγώνα, θα έπρεπε να γνωρίζει τι θα επακολουθούσε, ώστε να κανονίσει τις περαιτέρω ενέργειές της¹⁶¹.

Από την επιμονή του Γαργαλίδη προκλήθηκε έντονη λογομαχία, καθώς ο Ντε Γκλαβιέρ παρεξήγησε τη στάση του πρώτου. Μάλιστα ο Γάλλος Αντισυνταγματάρχης έδειξε στον Έλληνα έγγραφη διαταγή ως διοικητού των στρατευμάτων της Χερσώνας,

¹⁵⁸ Ως Στρατηγός, τον Οκτώβριο του 1923, ηγήθηκε του αντεπαναστατικού κινήματος μαζί με τον Στρατηγό Λεοναρδόπουλο

¹⁵⁹ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1933

¹⁶⁰ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 15 Σεπτεμβρίου 1933

¹⁶¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.13-14

«εκλαβών ότι ο Γαργαλίδης παρεπονείτο, διότι ετάχθη υπό διαταγάς κατωτέρω του. Αλλά ο Έλληνας Συνταγματάρχης του δήλωσε ότι η κρίσιμη κατάσταση του ελληνικού στρατεύματος του επέβαλε την ανάληψη της διοίκησης, αδιαφορώντας για τις τιμές. Το μόνο που ήθελε ήταν να γνωρίζει τις προθέσεις των Γάλλων, για να κανονίσει αρμονικά την ενέργεια του ελληνικού στρατού. Προ των πειστικών τούτων επιχειρημάτων ο Ντε Γκλαβιέρ αναγνώρισε την ορθότητα της αιτήσεως του Γαργαλίδη και ομολόγησε ότι επί του σημείου αυτού οι διαταγές δεν φανέρωναν τον τελικό σκοπό της επιχείρησης. Τελικώς δια του ασυρμάτου ελήφθησαν πληρέστερες οδηγίες για την εκκένωση της Χερσώνος και για καταστροφή του υλικού, που δεν ήταν δυνατό να μεταφερθεί»¹⁶².

Παράλληλα, στο πεδίο της μάχης οι Μπολσεβίκοι απωθήθηκαν βαθμηδόν, παρά την ανεξήγητη αδράνεια του γαλλικού ναυτικού πυροβολικού, που, ενώ διατάχθηκε να εκτελέσει βολή καταστροφής, δεν το έπραξε¹⁶³. Η προσπάθεια πάντως επικοινωνίας με την αποκλεισμένη ελληνική δύναμη του φρουρίου, που αγνοούσε ότι είχαν έλθει ενισχύσεις, ήταν δύσκολη, καθώς εκδηλώθηκε μανιώδης επίθεση από τους κατοίκους, οι οποίοι εξοπλισμένοι με άφθονα όπλα, χειροβομβίδες και βραστό νερό και «επιδεικνύοντας μίσος που ουδείς εφρατάζετο»¹⁶⁴ έριχναν από τις οικίες τους εναντίον των Ελλήνων προκαλώντας τους αρκετές απώλειες. Τότε ο Γαργαλίδης έστειλε περιπόλους με δοχεία βενζίνης και πυρπόλησε τα σπίτια, από όπου δέχονταν επιθέσεις, γεγονός που κλόνησε το ηθικό των πολιτών και συνετέλεσε στην ταχεία εκκαθάριση της περιοχής, ώστε μία περίπολος να φτάσει στο φρούριο προς ανακούφιση των εγκλείστων αμυνομένων και μία ελληνική διλοχία να εξασφαλίσει την υποχώρηση των φίλιων δυνάμεων¹⁶⁵. Παραδόξως οι Μπολσεβίκοι, ενώ βράδιαζε, σταμάτησαν στον σιδηροδρομικό σταθμό. Προτιμούσαν να δράσουν την ημέρα, αφού το νικηφόρο αποτέλεσμα γι' αυτούς ήταν βέβαιο. Ευτυχώς ο Γάλλος Στρατηγός Ντ' Ανσέλμ, όταν έλαβε αναφορά για την κατάσταση στην πόλη, διέταξε την άμεση εκκένωσή της.

Ενώ πλησίαζε η ώρα της αποχώρησης των τμημάτων, κατέπλευσε στη Χερσόνα γαλλικό αντιτορπιλικό με τον επιτελάρχη του Ντ' Ανσέλμ, στον οποίο ο Γαργαλίδης εξέθεσε την κατάσταση και του ανέπτυξε σχέδιο υποχώρησης και επιβίβασης των δυνάμεων στα πλοία, διαβεβαιώνοντάς τον για την επιτυχία της επιχειρήσεως. Περιέργως όμως, ενώ ο Γάλλος επιτελικός έπρεπε να μείνει ως το τέλος αναλαμβάνοντας και την ευθύνη της εκκένωσης, περιορίστηκε στις αναφορές του Έλληνας αξιωματικού και

¹⁶² Στο ίδιο

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ.12

¹⁶⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, ό.π., σελ.17

¹⁶⁵ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», Έθνος, Αθήνα, 18 Σεπτεμβρίου 1933

αναχώρησε για Οδησό¹⁶⁶. Τελικώς, την 2^{αν} πρωινή, άρχισε η μεταφορά του υλικού και των ανδρών από το φρούριο, με ταχύτητα και αθόρυβα, για να μην αντιληφθούν οι εχθροί την υποχώρηση. Αρκετό υλικό εγκαταλείφθηκε και καταστράφηκε, ώστε να μην πέσει στα χέρια των Μπολσεβίκων, ενώ σκοτώθηκαν και αρκετά κτήνη, επειδή δεν υπήρχε χρόνος για την επιβίβασή τους. Γενικώς, τίποτε άλλο δεν περισώθηκε, παρά μόνο τα είδη που έφεραν μαζί τους οι άνδρες. Περί τη χαραυγή τα ατμόπλοια απέπλευσαν βάλλοντα και βαλλόμενα από ξηράς δια πυροβολικού, πολυβόλων και τυφεκίων¹⁶⁷.

Κατά τις επιχειρήσεις της Χερσώνας ο ελληνικός στρατός είχε απώλειες 117 ανδρών, που μπορεί να ανήλθαν σε ποσοστό περίπου 9%, αλλά υπήρξαν σχετικώς μικρές συνυπολογίζοντας τη διάρκεια του αγώνα, και τον όγκο των επιτιθεμένων Μπολσεβίκων και κατοίκων. Μάλιστα, για να τιμηθεί ο λαμπρός αγώνας των Ελλήνων, το όνομα της Χερσώνας, μαζί με άλλα, σχετικά με τις μάχες στην Ουκρανία, αναγράφονται στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη¹⁶⁸. Η κηδεία των πεσόντων, που έγινε στην Οδησό, έλαβε πάνδημο χαρακτήρα και εκφωνήθηκαν λόγοι, με παρουσία χιλιάδων κόσμου, όχι μόνο Ελλήνων αλλά και άλλων παροικιών¹⁶⁹. Ο Στρατηγός Ντ' Ανσέλμ εκτιμώντας την ενέργεια των ελληνικών ταγμάτων στη Χερσώνα εξέδωσε διαταγή, επαινώντας τη γενναιότητά τους, καθώς «*ανέλαβαν ηρωική πάλη, επί οκτώ ημέρες, εναντίον εχθρού τεσσαρακοντάκις υπερτέρου εις αριθμόν, και απεσύρθησαν μόνον κατόπιν διαταγής και εν πληρεστάτη τάξει*»¹⁷⁰.

Φυσικά το εγχείρημα ήταν εξαρχής καταδικασμένο σε αποτυχία και ασυγχώρητο σφάλμα της γαλλικής Διοίκησης, διότι διέθεσε ένα ελληνικό τάγμα για την κατάληψη μιας πόλης με πληθυσμό φιλικώς διακείμενο στους Μπολσεβίκους, που απείχε 150 χιλιόμετρα από την Οδησό, δίχως να υπάρχει ασφαλής σιδηροδρομική σύνδεση, αλλά ούτε εύκολη ακτοπλοϊκή, καθώς χρειαζόταν παγοθραυστικό. Εάν τελικώς αποφεύχθηκε η εξόντωση ή η αιχμαλωσία του τάγματος, αυτό οφείλεται στο τυχαίο γεγονός της έγκαιρης άφιξης ενισχύσεων, που διευκόλυναν την αποχώρηση από την πόλη. Γενικώς οι Γάλλοι ενέδιδαν στις αιτήσεις των απεσταλμένων διαφόρων πόλεων για αποστολή στρατευμάτων, καταλήγοντας να ζητούν από τη μόνη πραγματική διαθέσιμη δύναμη, τα ελληνικά στρατεύματα, να καταλάβουν ολόκληρη την Ουκρανία¹⁷¹.

¹⁶⁶ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 20 Σεπτεμβρίου 1933

¹⁶⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.15

¹⁶⁸ Χαράλαμπος Νικολάου (Ταξίαρχος), «Η μάχη της Χερσώνας», *Στρατιωτική Ιστορία*, τεύχος 41, Αθήνα, Ιανουάριος 2000, σελ.63

¹⁶⁹ «Ο ηρωισμός των Ελλήνων εν Χερσώννι», *Εστία*, Αθήνα, 25 Μαρτίου 1919

¹⁷⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.16

¹⁷¹ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 21 Σεπτεμβρίου 1933

Από την άλλη πλευρά οι Μπολσεβίκοι είχαν αρκετές απώλειες, που δεν τους κλόνισαν, καθώς είχαν άφθονες εφεδρείες. Όταν μπήκαν στη Χερσόνα, ο Γρηγόριεφ τήρησε την υπόσχεση που είχε δώσει στις ορδές του, κατασφάζοντας, μαζί με τους ομόφρονές του εργάτες, 163 οικογένειες Ελλήνων της πόλης¹⁷² και μερικούς Εβραίους, εκδικούμενος για την πρόσκληση των συμμαχικών δυνάμεων. Κυρίως όμως η μανία του στράφηκε εναντίον των Ελλήνων στρατιωτών, που δεν πρόλαβαν να επιβιβασθούν στα πλοία, διότι είχαν χάσει τον προσανατολισμό τους τη νύχτα της αποχωρήσεως.

Ο Ριζοσπάστης αποτίμησε «ότι ο τακτικός ελληνικός στρατός το έβαλε στα πόδια μπροστά στους ασύντακτους και δίχως πολεμική πείρα και πολεμοφόδια παρτιζάνους του Αταμάνου Γρηγόριεφ, ενώ οι έλληνες αξιωματικοί είχαν την αφέλεια και το θράσος να λένε ότι στη Χερσόνα θα γραφτούν νέες ένδοξες σελίδες, αντάξιες του αγώνα των Θερμοπυλών. Και έγραψαν ιστορία μαζεύοντας κάπου στις 2.000, όποιον έβρισκαν μπροστά τους, ιδίως γέρους, γυναίκες και παιδιά και κλείνοντάς τους σε μια αποθήκη στο λιμάνι, της οποίας, μόλις τελείωσε η επιβίβαση των τμημάτων στα πλοία, με μια θηριωδία αντάξια του κυνισμού του Βενιζέλου, διέταξαν τον βομβαρδισμό από τα καράβια με αποτέλεσμα να καούν ζωντανοί οι έγκλειστοι»¹⁷³. Για το περιστατικό αυτό διευκρινίστηκε ότι τα θύματα ήταν φιλήσυχοι κάτοικοι, που, για να γλυτώσουν από τους Μπολσεβίκους, συγκεντρώθηκαν στα υπόστεγα της προκουμαίας. Όμως οι Γάλλοι κυβερνήτες των πλοίων τους πέρασαν για εχθρούς και τους χτύπησαν με τα πυροβόλα¹⁷⁴.

Ο Συνταγματάρχης Γαργαλίδης, μόλις έφτασε στην Οδησό, έστειλε τηλεγράφημα, μέσω ασυρμάτου του ελληνικού αντιτορπλικού *Πάνθηρ*, στον κυβερνήτη του θωρηκτού *Αβέρωφ* που βρισκόταν στην Πόλη, παρακαλώντας τον να το διαβιβάσει στο Ελληνικό Γενικό Στρατηγείο και στο Α΄Σ.Σ, που δεν ήξεραν τι συνέβαινε στις επιχειρήσεις στην Ουκρανία, διότι το Γαλλικό Στρατηγείο κανόνιζε αυθαίρετα τα πάντα, δίχως να ενημερώνει για τις αποφάσεις του¹⁷⁵. Ήταν η πρώτη επίσημη έκθεση δράσης των ελληνικών στρατευμάτων στη Ρωσία, εξαιτίας της οποίας κρίθηκε απαραίτητο να μεταβεί εκεί επειγόντως ο διοικητής του Α΄Σ.Σ, Υποστράτηγος Νίδερ, για να αναλάβει την αρχηγία των ελληνικών δυνάμεων, που τις διέθεταν οι Γάλλοι οπουδήποτε, χωρίς σχέδια πολεμικής ενέργειας. Όμως, όσοι αποτεινόνταν προς αυτόν, τους παρέπεμπε στον Γάλλο Στρατηγό Ντ' Ανσέλμ, αποφεύγοντας να αναλάβει ευθύνες και επιθυμώντας να διατηρεί καλές σχέσεις με τις γαλλικές Αρχές, έχοντας περισσότερο τον ρόλο του πληροφοριοδότη

¹⁷² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΠΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, ό.π., σελ.16

¹⁷³ Ριζοσπάστης, 18 Ιουλίου 1935

¹⁷⁴ Καρακασσώνης, ό.π., σελ.90-91

¹⁷⁵ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Εθνος*, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1933

του Βενιζέλου¹⁷⁶. Παράλληλα η Ελληνική Κυβέρνηση «εξέλεξεν τον Γιάννη Σταυριδάκη ως διπλωματικό αντιπρόσωπο στην επαναστατημένη χώρα, όπου επαίζοντο τα συμφέροντα χιλιάδων υπερπλούτων Ελλήνων, ο οποίος δια της βαθείας μελέτης των πραγμάτων συνετέλεσε, ώστε να σχηματισθεί πλήρης και σαφής εικόνα της καταστάσεως»¹⁷⁷.

4.2 Η απώλεια της Μπερεζόφκα

Μετά τη Χερσόνα εγκαταλείφθηκε και το Νικολάιεφ¹⁷⁸, γεγονός που καταδείκνυε μία Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση, η οποία αγνοούσε την αποστολή της και ενεργούσε σπασμωδικά βλάπτοντας τα στρατεύματά της¹⁷⁹. Ακολούθησε η άτακτη υποχώρηση από το σημαντικό προγεφύρωμα της Οδησσού, τη Μπερεζόφκα¹⁸⁰, όπου εκδηλώθηκε ανοιχτή στάση των γαλλικών στρατευμάτων. Ο Γάλλος διοικητής αγνόησε τις φάλαγγες Μπολσεβίκων, που βάδιζαν προς όλα τα σημεία της παράταξης, υποτιμώντας τη σπουδαιότητα της εχθρικής επίθεσης και ασχολιόταν με την αντικατάσταση των Ζουάβων¹⁸¹. Συγχρόνως έσπευσε να υποχωρήσει μαζί τους στην Οδησσό, χωρίς να αφήσει κάποια διαταγή σχετική με την αποχώρηση των ελληνικών τμημάτων, που παρέμεναν αγωνιζόμενα και διακόμισαν τους τραυματίες τους στον σιδηροδρομικό σταθμό, όπου και σφαγιάστηκαν, διότι οι Ρώσοι μηχανοδηγοί και λοιποί υπάλληλοι του σιδηροδρόμου εγκατέλειψαν τις θέσεις τους, καθιστώντας τη μεταφορά αδύνατη¹⁸². Μάλιστα οι Μπολσεβίκοι εξέδυσαν τους Έλληνες νεκρούς, για να χρησιμοποιήσουν τις στολές τους, ώστε να διεισδύσουν στις ελληνικές γραμμές, γεγονός που αντιμετωπίστηκε με χρήση ενιαίου συνθήματος¹⁸³. Οι Γάλλοι λοιπόν έσωσαν όλο το υλικό τους, ακόμη και τα κτήνη, αντιθέτως, οι Έλληνες, αν και υπήρχαν συρμοί, άφησαν τους νεκρούς και τους τραυματίες τους, εγκατέλειψαν όλο το υλικό τους, πλην των όπλων τους και οι αξιωματικοί ήλθαν με ό,τι φορούσαν, ενώ κινδύνευσε να αιχμαλωτισθεί και η Ελληνική Σημαία¹⁸⁴.

Η συντριπτική νίκη των Μπολσεβίκων στη Μπερεζόφκα επέδρασε αρνητικά στο ηθικό των Ελλήνων στρατιωτών. Ο Αντισυνταγματάρχης Κονδύλης, που στάλθηκε με τμήματα του 3^{ου} Συντάγματος Πεζικού, για να επανακτήσει το εγκαταλειφθέν υλικό,

¹⁷⁶ Γονατάς, ό.π., σελ.97-98

¹⁷⁷ «Γιάννης Σταυριδάκης», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 3 Ιανουαρίου 1920

¹⁷⁸ Βρισκόταν 110 χιλιόμετρα Β.Α της Οδησσού

¹⁷⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.101

¹⁸⁰ Βρισκόταν 100 χιλιόμετρα Βόρεια της Οδησσού

¹⁸¹ Τμήματα ελαφρού πεζικού από τη Βόρεια Αφρική, που στρατολόγησαν οι Γάλλοι

¹⁸² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1/, ό.π., σελ.48-52

¹⁸³ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ250/Η/5, *Εκθεσις πεπραγμένων του 3^{ου} Συντάγματος Πεζικού κατά τας επιχειρήσεις εις Ρωσίαν*, 23 Φεβρουαρίου 1919, σελ.20

¹⁸⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ250/Θ/9, «Επιχείρησις Οδησσός», Ταχυδρόμος, 21 Ιουνίου 1990, σελ.107

εξουδετέρωσε επιτυχώς τον κίνδυνο μετάδοσης πανικού στο σύνταγμα του¹⁸⁵, εκτελώντας ο ίδιος έναν από τους στρατιώτες που υποχωρούσαν. Μάλιστα, όταν συνάντησε τον διοικητή των υποχωρούντων Γάλλων, ο τελευταίος χαρακτήρισε την κατάσταση με τη φράση «*C' est fini*»¹⁸⁶. Η κρισιμότερη όμως μάχη έγινε την 23^η Μαρτίου, όταν οι Μπολσεβίκοι ανέλαβαν επίθεση σε ολόκληρο το μέτωπο, την οποία απέκρουσε το 5/42 σύνταγμα Πλαστήρα αποσοβώντας την πλήρη κατάρρευση των συμμαχικών δυνάμεων. «*Είδαν οι Μπολσεβίκοι ένα τραίνο να προχωρεί μέσα στις οβίδες και να πηδούν απ' αυτό σαν διάβολοι οι τσολιάδες, γι' αυτό τόκοψαν λάσπη*»¹⁸⁷. Πλέον όλοι επικεντρώθηκαν στην εξασφάλιση της κατοχής της Οδησσού, που θεωρείτο δύσκολη, καθόσον ήταν πανταχόθεν ευπρόσβλητη στις επιθέσεις των Μπολσεβίκων¹⁸⁸.

Για όλα αυτά η έλλειψη ενημέρωσης στον ελληνικό Τύπο και η σύγχυση πληροφοριών ήταν έκδηλη. Έτσι, ενώ την 20^η Μαρτίου αναγραφόταν ότι «*ελληνικά και συμμαχικά στρατεύματα μαχόμενα νικηφόρως κατά των Μπολσεβίκων προελαύνουν διαρκώς προς το εσωτερικό της Ουκρανίας και οι εχθροί υποχωρούν ατάκτως εγκαταλείποντας άπειρο πολεμικό υλικό*»¹⁸⁹, δύο ημέρες αργότερα ανακοινώθηκε ότι «*δεν υπάρχει ουδεμία άλλη πληροφορία πλην της θαυμασίας αποκρούσεως των Μπολσεβίκων υπό Ελληνικής Μεραρχίας 60 χιλιόμετρα βορείως της Οδησσού*»¹⁹⁰.

4.3 Η αβελτηρία των Γάλλων

Πέραν των προαναφερθέντων επιμέρους σφαλμάτων στα πεδία της μάχης, οι Γάλλοι περιέπεσαν σε σοβαρά ατοπήματα στην οργάνωση της εκστρατείας και στη διαχείριση του έμψυχου δυναμικού. «*Η διοίκησή τους ρυθμιζόταν τις περισσότερες φορές από τα χρηματικά ποσά, που έπαιρναν μερικά επιτήδεια άτομα*»¹⁹¹.

Ξεχνώντας τα νωπά ακόμη μαθήματα του Μεγάλου Πολέμου, στηρίχθηκαν σε πληροφορίες φιλτραρισμένες με τους πόθους χιλιάδων ευγενών και αξιωματικών του τσαρικού στρατού¹⁹² κι αποφάσισαν να εκστρατεύσουν με ένα γαλλικό Σώμα και ένα ελληνικό, ενώ χρειάζονταν τουλάχιστον τέσσερα. Και αντί να επιλέξουν ως βάση επιχειρήσεων την Κριμαία, όπως έκαναν επιτυχημένα το 1854, προτίμησαν την Οδησό,

¹⁸⁵ Π. Δέλτα, *Αρχείο Β΄, Νικόλαος Πλαστήρας, Εκστρατεία Ουκρανίας 1919, Κίνημα 6^{ης} Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2007, σελ.21-22

¹⁸⁶ Όλα τελείωσαν

¹⁸⁷ Π. Δέλτα, *Αρχείο Β΄*, ό.π., σελ.25

¹⁸⁸ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 13 Αυγούστου 1933

¹⁸⁹ «Τα ελληνικά στρατεύματα προελαύνουν εις την Οδησσόν», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 20 Μαρτίου 1919

¹⁹⁰ «Επίσημοι ανακοινώσεις δια τας επιχειρήσεις», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1919

¹⁹¹ Φωστίνης, ό.π., σελ.146

¹⁹² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ250/Θ/9, ό.π., σελ.103

για να είναι πιο κοντά στη Βεσσαραβία, ώστε να βοηθηθούν από τον Ρουμανικό στρατό. Επιπλέον η κυβέρνηση του Κλεμανσώ άφησε να κυκλοφορήσουν στις γαλλικές δυνάμεις στη Ρωσία φράσεις της γαλλικής Βουλής, όπως ότι *“είναι καθήκον του Γάλλου στρατιώτη να λιποτακτήσει παρά να πολεμήσει στη Ρωσία”*, ενώ διατάχθηκαν οι Γάλλοι επίστρατοι να αποστρατευτούν και να αντικατασταθούν από εθελοντές, που δεν έφθασαν ποτέ. Αλλά δεν ειδοποιήθηκαν και οι Έλληνες να μη στείλουν άλλες δυνάμεις, τουναντίον τους τις ζητούσαν επίμονα¹⁹³ και τις διέθεταν χωρίς επιτελικό σχεδιασμό και ανεφοδιασμό¹⁹⁴.

Γενικώς οι Γάλλοι, με νοοτροπία αποικιοκρατών, συμπεριφέρονταν στα ελληνικά τμήματα προσβλητικά, σαν σε ανθρώπους κατώτερης κατηγορίας¹⁹⁵. Όπως αναφέρει ο Συνταγματάρχης Μανέτας¹⁹⁶, *«απέκρυπταν την κατάσταση στους Έλληνες, για να εκμεταλλευθούν τη φιλοτιμία τους, ενώ κατά την εκκένωση της Οδησσού τους άφησαν να σκοτώνονται, για να φορτώνουν αυτοί σακιά με υλικά»*¹⁹⁷. Μάλιστα υπήρχαν προστριβές με Έλληνες στρατιωτικούς, σε μία των οποίων ο Συνταγματάρχης Τσολακόπουλος χειροδίκησε κατά Γάλλου διοικητού¹⁹⁸.

Σε κάθε περίπτωση, παρά τη συντριπτική αριθμητική υπεροχή του εχθρού, η εκστρατεία δεν θα ήταν καταδικασμένη εξ' αρχής, εφόσον η Γαλλική Στρατιωτική Διοίκηση δεν είχε ελλιπή ενημέρωση για την κατάσταση του εδάφους και τις θέσεις του εχθρού, ώστε να οδηγηθεί σε εσφαλμένες αποφάσεις, με ολέθριες συνέπειες και εάν οι Γάλλοι στρατιώτες, πεπεισμένοι για το δίκαιο του αγώνα, διέθεταν το σθένος να φέρουν σε πέρας την αποστολή τους, και δεν έτρεφαν φιλικά αισθήματα προς τους Μπολσεβίκους¹⁹⁹.

Κεφάλαιο 5: Το τέλος της εκστρατείας

5.1 Η εκκένωση της Οδησσού

Όπως αναφέρθηκε, ο διοικητής του Α' Σ.Σ, Υποστράτηγος Νίδερ, υπακούοντας στη διαταγή του Ελευθερίου Βενιζέλου, αναχώρησε μαζί με το επιτελείο του από την Καβάλα,

¹⁹³ Γρηγοριάδης, ό.π., σελ.141-145

¹⁹⁴ Ακόμα και το νερό μεταφερόταν από την Οδησσο με βαγόνια

¹⁹⁵ Κώστας Αυγητίδης, *Η στρατιωτική επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2018, σελ.169-170

¹⁹⁶ Ηγήτωρ πεζικού της XIII Μεραρχίας, απόγονος του Κολοκοτρώνη. Εξορίστηκε από τη Μεταξική δικτατορία

¹⁹⁷ Δέλτα Π., *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.82

¹⁹⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.2

¹⁹⁹ Παπαφλωράτος, ό.π., σελ.534

όπου ήταν η έδρα του Σώματος, και την 13^η Μαρτίου 1919 αποβιβάστηκε στην Οδησό. Αλλά η άχρι της ημέρας εκείνης εξέλιξη των επιχειρήσεων επέβαλλε, κατόπιν διαμοιβής γνωμών επί της κατάστασης, την εγκατάλειψη της εκστρατείας και την εκκένωση της Μεσημβρινής Ρωσίας, αποσυρομένων των συμμαχικών στρατευμάτων προς τη Ρουμανία, της οποίας θα κάλυπταν το ανατολικό μέτωπο, εφόσον θα παρίστατο ανάγκη²⁰⁰. Κι αυτό γιατί με τις ελληνικές δυνάμεις συνέπρατταν δύο γαλλικές μεραρχίες, που υφίσταντο μόνον ονομαστικά, με δύναμη ελάχιστη, λόγω αθρόας απολύσεως των εφέδρων, έτσι ώστε να υπάρχει αναλογία 10.000 Ελλήνων προς 1.000 Γάλλους.

Αντίθετα οι Μπολσεβίκοι ενισχύονταν διαρκώς από διάφορα στρατιωτικά κέντρα των Σοβιέτ και από επιτόπια στρατολογία, ενώ παρουσιάζονταν οργανωμένοι, διαθέτοντας ιππικό, τεθωρακισμένες αμαξοστοιχίες και αυτοκίνητα, ως και κάποια αεροπλάνα²⁰¹. Απέβλεπαν να μην παράσχουν στους Συμμάχους χρόνο για συγκέντρωση μεγαλύτερων δυνάμεων, ώστε να καρπωθούν τα πλεονεκτήματα των πρώτων επιτυχιών τους. Έστρεψαν λοιπόν την προσοχή τους στην Οδησό, που αποτελούσε την κύρια βάση των αντιπάλων τους και της οποίας η ταχεία κατάληψη θα ήταν ενδεδειγμένη, δεδομένου ότι οι εργατικές οργανώσεις της πόλης, δυστυχείς και λιμοκτονούσες, που αριθμούσαν 150.000 μέλη, βρίσκονταν σε επικοινωνία με τον Γρηγόριεφ και ήταν διατεθειμένες να τον βοηθήσουν δια της προκλήσεως ταραχών και αποκοπής των συγκοινωνιών²⁰². Επομένως, έπρεπε οι Σύμμαχοι να μην προλάβουν να αποπλίσουν τον πολυάριθμο εργατικό πληθυσμό, που οργανωμένος και οπλισμένος θα μπορούσε εξεγειρόμενος να παράσχει πολύτιμη συνδρομή στους Μπολσεβίκους²⁰³.

Σημειωτέον ότι στο εσωτερικό της πόλης «γεγυμνασμένοι ταραχοποιοί εύρισκαν γόνιμο έδαφος για προπαγάνδα στις τάξεις του εγχώριου πληθυσμού, που ήταν εξοργισμένος με τους Γάλλους, διότι προστάτευαν τους Ρώσους μοναρχικούς πρόσφυγες»²⁰⁴. Πλην της ευπόρου τάξεως, οι λοιποί κάτοικοι έτρεφαν τα ίδια εχθρικά αισθήματα και κατά του ελληνικού στρατού και του ελληνικού πληθυσμού. Τα γεγονότα λοιπόν, «μη υπάρχόντων ουσιαστικών μέσων θεραπείας, ήγον επέκεινα προς το τέρμα, ως μοιραίον, το οποίον από ημερών απλώς επεβραδύνετο δια μόνης της ηρωικής πάλης των επιδεικνυόντων θαυμαστήν ηθικὴν δύναμιν Ελληνικῶν στρατευμάτων»²⁰⁵. Έτσι, με πρόφαση την αδυναμία

²⁰⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.46

²⁰¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/1/Έκθεσις περί της γενικής εν Οδησσὸ καταστάσεως του Δ/του Α'Σ.Σ Στρατηγού Νίδερ, 1^η Απριλίου 1919, σελ.2-3

²⁰² Στο ίδιο, σελ.4

²⁰³ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1/, ό.π., σελ.93

²⁰⁴ «Αι μέθοδοι των Μπολσεβίκων», Ακρόπολις, Αθήνα, 20 Μαρτίου 1919

²⁰⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/2, Δευτέρα έκθεσις Υποστρατήγου Νίδερ περί της εν Ρωσσία καταστάσεως, 31 Μαρτίου 1919, σελ.1

εξασφάλισης του επισιτισμού της Οδησσού, αποφασίσθηκε η εκκένωσή της, η οποία έγινε με πανικό και για την ενίσχυση της απαγκίστρωσης κανονιοβολούσαν κατά των Μπολσεβίκων τα ελληνικά θωρηκτά, που βρίσκονταν στο λιμάνι²⁰⁶. «Τη διαταγή περί εγκατάλειψης της πόλης και συνεπώς της Ουκρανικής εκστρατείας εξέδωσε το Γενικό Γαλλικό Στρατηγείο το οποίο διέτασσε τα εν μετώπω μαχόμενα ελληνικά συντάγματα να βαδίσουν προς το Άκκερμαν της Βεσσαραβίας»²⁰⁷. Στο συμβούλιο των αρχηγών των στρατευμάτων επικράτησε η άποψη ότι οι Σύμμαχοι δεν όφειλαν να χρησιμοποιούν ως βάση περιοχή εντός της οποίας ο Μπολσεβικισμός αριθμούσε αρκετούς οπαδούς²⁰⁸.

Στο μεταξύ, η εκτελεστική επιτροπή των εργατών, την 21^η Μαρτίου, αξίωσε την παρεμπόδιση της αναχώρησης των αστών, διότι θα συναπεκόμιζαν τον πλούτο της πόλης. Ο Στρατηγός Ντ' Ανσέλμ τους δήλωσε ότι κάθε παρακώλυση ή διασάλευση της τάξης θα κατασταλεί με αυστηρότητα και με καταστροφή των εξεγερθέντων συνοικιών. Έτσι οι εντολοδόχοι των εργατών εγγυήθηκαν τη διατήρηση της τάξης και ότι δεν θα αντιτεθούν στη φυγή των αστών, παρά μόνο μέσω γενικής απεργίας. Μάλιστα έστειλαν αντιπρόσωπο στον Γρηγόριεφ, για να τον παρακαλέσουν να μην εισέλθει στην πόλη, πριν αποχωρήσουν τα συμμαχικά στρατεύματα²⁰⁹. Ως εκ τούτων, όταν οι Μπολσεβίκοι κατέλαβαν την Οδησσό, απείλησαν, δια ποινής θανάτου, όποιον ήθελε επιτεθεί κατά των γαλλικών και των ελληνικών στρατευμάτων. Εάν τηρούσαν διαφορετική στάση, οι απώλειες θα ήταν μεγάλες και η επιβίβαση στα πλοία σχεδόν αδύνατη, καθ' όσον ο συμμαχικός στόλος θα μπορούσε μόνο να ενεργήσει έναν ατελέσφορο βομβαρδισμό²¹⁰. Τελικώς, την 24^η Μαρτίου 1919 εγκαταλείφθηκε η Οδησσός. Ο Αταμάνος Γρηγόριεφ πραγματοποίησε τον διάπυρο πόθο του να γίνει κύριος πόλης, τα λιμάνια και οι βιομηχανίες της οποίας θα ενίσχυαν την εξάπλωση και την επικράτηση του Μπολσεβικισμού²¹¹. Όταν μάλιστα εισήλθε θριαμβευτής, εκφώνησε λόγο, όπου, κολακεύοντας τον ελληνικό στρατό, μεταξύ άλλων είπε ότι «κατενικήσαμεν τους Συμμάχους και αυτούς τους Έλληνας ακόμη»²¹².

Μετά την υποχώρηση τα συμμαχικά στρατεύματα συγκεντρώθηκαν στη Ρουμανία, που, κατά τον Τσώρτσιλ, αποτελούσε πλέον τη μεγάλη ασπίδα του κόσμου κατά της διαρκώς διογκούμενης παλίρροιας του μπολσεβικισμού²¹³. Ο δε Βενιζέλος, σε τηλεγράφημά του προς τον Στρατηγό Νίδερ, εξέφρασε την ευαρέσκειά του για τη

²⁰⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2/, ό.π., σελ.4

²⁰⁷ «Από την εγκαταλειφθείσαν Οδησσόν», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 16 Απριλίου 1919

²⁰⁸ «Η Οδησσός διατί εγκατελείφθη», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 31 Μαρτίου 1919

²⁰⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, ό.π., σελ.31-33

²¹⁰ Γονατάς, ό.π., σελ.96

²¹¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Ε/1/ΙΙ, ό.π., σελ.13

²¹² «Νικόλαος Πλαστήρας», *Πατρίς*, Αθήνα, 27 Αυγούστου 1933

²¹³ «Ο λόγος του Τσώρτσιλ», *Αθήνα*, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1919

γενναιότητα του Α΄Σ.Σ στις μάχες της Ουκρανίας, καθιστώντας γνωστό ότι οι θυσίες και οι κόποι του υπήρξαν ωφέλιμοι για την Ελλάδα²¹⁴, καθώς της αποδόθηκε η Σμύρνη. «Δόξα εις τους ήρωας εκείνους, των οποίων το αίμα ήνοιξε τον δρόμον προς την ελευθέραν εκείνην πόλιν και ευγνωμοσύνη εις τους ισχυρούς της γης, οι οποίοι κατείδον ότι η Ελλάς εδικαιούτο να λάβη ό,τι διεξεδίκησε δι' αίματος και εκέρδισε διά των όπλων»²¹⁵. Πάντως, «κατά γενική ομολογία, η Ελλάδα απεκόμισε ελάχιστα οφέλη από τη συμμετοχή της στην εκστρατεία αυτή. Αντιθέτως διασφάλισε την εχθρότητα των Μπολσεβίκων, όπως αυτή εκδηλώθηκε στη Μικρασιατική εκστρατεία και στο επεισόδιο Τελλίνι²¹⁶ και απωλέσθη η δυνατότητα συνεργασίας μαζί τους ως προς το Ποντιακό ζήτημα»²¹⁷, καθώς στην αντίληψη των Σοβιετικών η χώρα μας αποτελούσε εντολοδόχο της Μεγάλης Βρετανίας στην Εγγύς Ανατολή²¹⁸.

5.2 Η Αλλαγή στάσης των Συμμάχων

Η αποχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων από το μέτωπο της Οδησσού, κατά τον Ρώσο Στρατηγό Γκούρκο, έγινε αναίτια, καθώς υπήρχε υπεροχή έναντι των Μπολσεβίκων²¹⁹. Επέδρασε όμως σημαντικά στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων, όπου επικράτησε η γνώμη της αναστολής της επιχείρησης στην Ουκρανία, μέχρι της εξακρίβωσης των διαθέσεων των Μπολσεβίκων να αποδεχθούν ορισμένες απόψεις των Συμμάχων²²⁰. Αυτό οφειλόταν, στο γεγονός ότι η ασταθής κατάσταση στη Ρωσία, που αποτελούσε το προς ανατολάς αντίρροπον προκάλυμμα της Ευρώπης, έκανε το Βερολίνο να ελπίζει ότι θα εξέλθει της απομόνωσης και την Ιαπωνία να θέλει να εκμεταλλευθεί τη διαταραχή στην Απώτατη Ανατολή²²¹. Συνετέλεσαν βέβαια και άλλα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα.

Το κράτος του Λένιν, που ξεκίνησε από μικρό σοσιαλιστικό κέντρο της Μόσχας, εκτεινόταν ήδη σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ρωσία έχοντας πληθυσμό πάνω από εκατό

²¹⁴ «Συγχαρητήρια του κ. Βενιζέλου», *Αθήνα*, Αθήνα, 10 Μαΐου 1919

²¹⁵ «Η Σμύρνη κατελήφθη», *Ακρόπολις*, Αθήνα, 2 Μαΐου 1919

²¹⁶ Ο Ιταλός Στρατηγός Τελλίνι και οι συνοδοί του δολοφονήθηκαν, ενώ χάρασαν την ελληνοαλβανική μεθόριο. Αυτό προκάλεσε τον βομβαρδισμό και την κατάληψη της Κέρκυρας από τον Μουσσολίνι, το 1923. Οι Σοβιετικοί ήταν οι μόνοι που δεν κατηγορήσαν τους Ιταλούς. Πολύ καλή ανάλυση του γεγονότος κάνει ο Ιωάννης Παπαφλωράτος στη Διδακτορική του διατριβή, *Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας. Αίτια και εξέλιξη μιας διεθνούς κρίσεως*, Αθήνα 2004

²¹⁷ Παπαφλωράτος, ό.π., σελ.538

²¹⁸ Πέτρος Σιούσιουρας, *Γεωπολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2011, σελ.138

²¹⁹ «Ο Στρατηγός Γκούρκο διά τα ελληνικά στρατεύματα», *Πατρίς*, Αθήνα, 12 Μαΐου 1919

²²⁰ «Ανεστάλησαν αι πολεμικά επιχειρήσεις της Ουκρανίας», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 24 Μαρτίου 1919

²²¹ «Η ρωσική ανασύστασις», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 30 Μαρτίου 1919

εκατομμύρια²²². Ταυτόχρονα, όπως αναφερόταν σε άρθρο της *Ουμανιτέ*, που ανατυπώθηκε από τις ελληνικές εφημερίδες, «τα μπολσεβικικά στρατεύματα ανέρχονταν σε ένα εκατομμύριο ανδρών, με άριστο ηθικό και επαρκές υλικό πολέμου, ενώ οι Γάλλοι στρατιώτες στην Ουκρανία διεξήγαν, χωρίς τη θέλησή τους, έναν πόλεμο δίχως φρόνημα, προκαλώντας τη θλίψη και τις φωνές των οικογενειών τους, καθώς στόχος ήταν η εκδίωξη των Γερμανών και όχι η κατάπνιξη της κοινωνικής επανάστασης της Ρωσίας, που έγινε για να αποκτήσουν δικαιώματα οι άνθρωποι, γεγονός, που θεωρούσε εχθρικό η δημοκρατική Γαλλία»²²³. Μάλιστα ο Κλεμανσώ έλεγε ότι το πρόβλημα της Ρωσίας «εμποιεί τρόπον εις τας φλέβας και τον σφυγμόν του ισχυροτέρου πολιτευτού» και δεν μπορεί να εξετασθεί από μία μόνο άποψη. Ή θα αναγνωριζόταν η μπολσεβικική κυβέρνηση και θα συμμετείχε στις διασκέψεις για τη διοργάνωση του Κόσμου, ή θα λαμβάνονταν μέτρα για να εκριζωθεί το μπολσεβικικό σύστημα²²⁴.

Παράλληλα στην Αγγλία ο Λόυδ Τζώρτζ έκρινε ότι, όπως υπό την απειλή ξένης εισβολής η Γαλλική Επανάσταση συγκρότησε τρομερό στρατό, ο οποίος αμύνθηκε υπέρ της Δημοκρατίας, έτσι ήταν πιθανό να συμβεί, λόγω της επέμβασης των Συμμάχων, στη Ρωσία²²⁵. Το δε εργατικό κόμμα συνέστησε στην κυβέρνηση να τεθεί τέρμα στην εκστρατεία κατά των Μπολσεβίκων, διότι όχι μόνο θα αποδεικνυόταν ότι το Λονδίνο σεβόταν την αρχή της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις ενός λαού, αλλά και δε θα εφαρμοζόταν η παράταση της στρατιωτικής θητείας, που είχε προτείνει ο Τσώρτσιλ²²⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, για να λήξει η επέμβαση των Συμμάχων, προτάθηκε από την κυβέρνηση του Λένιν να σταματήσει η προπαγάνδα του Μπολσεβικισμού στις εκτός της Ρωσίας χώρες, να ανακληθεί το διάταγμα ακύρωσης του δημοσίου χρέους της Ρωσίας στο εξωτερικό²²⁷ και να παραχωρηθούν στους Συμμάχους, έναντι των χρεών, μεγάλες εκτάσεις μεταλλείων και δασών προς εκμετάλλευση. Έτσι μειώθηκε η οξύτητα του αστικού Τύπου της Γαλλίας κατά των Μπολσεβίκων και οι γαλλικές κυβερνητικές εφημερίδες επεσήμαιναν ότι το Παρίσι δε θα βοηθήσει ποτέ τη Ρωσία να υποδουλώσει και πάλι τους λαούς, που δεν μπορεί να αφομοιώσει, αλλά και δε θα ανασυστήσει ένα κράτος, του οποίου ο ιμπεριαλισμός δεν υπήρξε ποτέ μικρότερος του γερμανικού και η οπισθοδρομικότητά του πολύ μεγαλύτερη²²⁸.

²²² «Κατάληψις του Κιέβου», *Αθήναι*, Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1919

²²³ «Η γαλλική κοινή γνώμη δια την εκστρατείαν της Ρωσσίας», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 25 Μαρτίου 1919

²²⁴ «Το Ρωσικόν πρόβλημα», *Αθήναι*, Αθήνα, 1^η Φεβρουαρίου 1919

²²⁵ *Αθήναι*, 13 Ιανουαρίου 1919

²²⁶ Τότε ήταν υπουργός Στρατιωτικών και Αεροπορίας της κυβέρνησης Λόυδ Τζώρτζ

²²⁷ «Συνεννόησις Λένιν-Αντάντ», *Αθήναι*, Αθήνα, 3 Απριλίου 1919

²²⁸ *Αθηναϊκή*, 17 Μαΐου 1919

Κεφάλαιο 6: Ανθρώπων δράσεις και επιδράσεις

6.1 Οι Έλληνες πρόσφυγες

Η Οδησσός, λόγω συγκέντρωσης στρατού και των διεξαγομένων επιχειρήσεων στην Ουκρανία, είχε υπερπληρωθεί, φθάνοντας το 1.200.000 κατοίκους, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί μεγάλη έλλειψη τροφίμων και να σημειωθούν θάνατοι από την πείνα²²⁹. Αποφασίστηκε λοιπόν, ασχέτως με την έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, η μεταφορά υπηκόων των συμμαχικών κυβερνήσεων που βρίσκονταν εκεί, σε μέρος όπου ο επισιτισμός δεν θα ήταν τόσο δυσχερής, πιθανότερο στην Κριμαία.

Όσον αφορά στους ελληνικούς πληθυσμούς της πόλης, υπολογίζονταν σε 50.000. Αποτελούσαν εργατικότατο στοιχείο, ασχολούμενοι κυρίως με το εμπόριο και τις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις. Οι περισσότεροι ήταν ευκατάστατοι και ευημερούσαν²³⁰, αλλά μόνο μία ομάδα φοιτητών συγκρότησε φάλαγγα, η οποία θα αγωνιζόταν στο πλευρό των ελληνικών στρατευμάτων²³¹. Κατά τα άλλα η ελληνική κοινότητα, εξαιρουμένων κάποιων νέων, που προσέφεραν τις υπηρεσίες των ως διερμηνείς, έδειξε ελάχιστη προθυμία εξυπηρέτησης των αναγκών του Ελληνικού Στρατού, επειδή υπολόγιζε ότι, μετά την αναπόφευκτη αποχώρησή του, θα ήταν εκτεθειμένη στις αντεκδικήσεις των Μπολσεβίκων²³², οι οποίοι φαντάζονταν, ένεκα της αναγκαστικής χρησιμοποίησης κατά το πλείστον ελληνικών δυνάμεων στις επιχειρήσεις, ότι μόνη η Ελλάδα εκστράτευσε εναντίον των. Ο Ριζοσπάστης μάλιστα έγραψε ότι οι Μπολσεβίκοι «εδείχθησαν εξαιρετικώς περιποιητικοί προς τους Έλληνες, η αναχώρηση των οποίων ήταν εντελώς άσχετη με τους όρους υπό τους οποίους ζούσαν εκεί, αλλά συστήθηκε από τους προζένους, διότι διέτρεχαν προσωπικό κίνδυνο, κατόπιν της μετάβασης εκεί των ελληνικών στρατευμάτων»²³³.

Οι Έλληνες που θα μετακινούνταν υπολογίζονταν σε 10.000. Ως εκ τούτου, ο Στρατηγός Νίδερ ζήτησε την αποστολή μεταγωγικών πλοίων με τρόφιμα, για να επιβιβασθούν κυρίως οι προύχοντες, που διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο σφαγής²³⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι, πριν την αναχώρησή τους, ο Ρώσος Μητροπολίτης και μία Δούκισσα,

²²⁹ «Οι ελληνικοί πληθυσμοί μεταφέρονται εξ Οδησσού», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1919

²³⁰ Συνταγματάρχου Χ, «Η Ελληνική εκστρατεία στην Ουκρανία», *Έθνος*, Αθήνα, 23 Αυγούστου 1933

²³¹ «Ελληνικός Ιερός Λόχος κατά των Μπολσεβίκων», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 14 Μαρτίου 1919

²³² Γονατάς, ό.π., σελ.93

²³³ «Τι γίνεται εις την νότιον Ρωσίαν», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα, 1^η Απριλίου 1919

²³⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/1/ ό.π., σελ.5

εκ μέρους των Ρωσίδων κυριών, τους προσφώνησαν, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους προς τον Ελληνισμό, που τους μετέδωσε κατά τον Μεσαίωνα τον πολιτισμό και τη χριστιανική θρησκεία και σήμερα χύνει το αίμα του για να τους σώσει²³⁵.

Σκοπός πάντως ήταν να μην έλθουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα ή τουλάχιστον όσοι κατέφθαναν να μην υπερέβαιναν τις δέκα χιλιάδες, «για να μην αυξηθεί η δυσφορία της κοινής γνώμης περί ανοήτου ταύτης εκστρατείας, να μη γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αντιπολίτευση»²³⁶ και να μη μεταφερθεί το “μικρόβιο” του κομμουνισμού²³⁷. Σχεδιαζόταν η προσωρινή εγκατάστασή τους σε κοντινές περιοχές μέχρι την επιστροφή τους, κατόπιν της συντριβής των Μπολσεβίκων²³⁸. Ένας προορισμός που συζητήθηκε ήταν η Κωσταντζα, αλλά, λόγω του εκεί υπερπληθυσμού, προτιμήθηκε η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη²³⁹. Στη συμπρωτεύουσα έφτασαν 4.000 πρόσφυγες, οι οποίοι στεγάστηκαν σε κλίνες που προσέφεραν τα γαλλικά νοσοκομεία, ενώ 2.000 κατέπλευσαν στον Βόλο, μεταξύ των οποίων βρισκόταν και η οικογένεια του φιλοσόφου Τολστόι²⁴⁰. Για την περίθαλψή τους το υπουργικό Συμβούλιο έστειλε στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, ως πρώτη δόση, πίστωση 100.000 δραχμών²⁴¹. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες θα κατανέμονταν σε διάφορες πόλεις της παλαιάς και της νέας Ελλάδας²⁴². Έτσι, όσοι κατέφθαναν στον Πειραιά, αφού υφίσταντο την προβλεπόμενη κάθαρση και αποφθειρίαση στο λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου, επειδή προέρχονταν από τυφώβλητα μέρη, διανέμονταν σε περιοχές της Αττικής και σε νησιά του Αργοσαρωνικού, των Κυκλάδων και των Επτανήσων. Μάλιστα έγιναν και διαβήματα της Ραββινίας²⁴³ περί αποστολής προσφύγων στην Παλαιστίνη²⁴⁴.

Οι ομογενείς εκτοπισμένοι δήλωναν κατενθουσιασμένοι από τη διατροφή και τις ευκολίες που τους παρασχέθηκαν²⁴⁵, ενώ επιτροπές τους, με υπόμνημα στην Ελληνική Κυβέρνηση, ζητούσαν δάνεια και διευκολύνσεις προς τους έχοντας μέτρια περιουσία ή τους χειρώνακτες, για εξεύρεση εργασίας και εγκατάσταση και καμία βοήθεια προς τους

²³⁵ Χατζηγάγος, «Οι Έλληνες της Οδησσοῦ, θερμαί εκδηλώσεις των Ρώσων», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 31 Μαρτίου 1919

²³⁶ Κωνσταντίνος Διώγος, «Περί ανοήτου ταύτης εκστρατείας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας (Νοέμβριος 1918- Απρίλιος 1919)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 14-15, Θεσσαλονίκη 2003-2004, σελ.135

²³⁷ Αυγητίδης, ό.π., σελ.288-289

²³⁸ «Ο επισιτισμός της Οδησσοῦ», *Αθήναι*, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1919

²³⁹ « Η μεταφορά των Ελλήνων της Οδησσοῦ», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 27 Μαρτίου 1919

²⁴⁰ «Πρόσφυγες εις Βόλον», *Αθήναι*, Αθήνα, 6 Απριλίου 1919

²⁴¹ «Η περίθαλψη των προσφύγων της Ρωσσίας», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 30 Μαρτίου 1919

²⁴² «Που θα μεταφερθούν οι Έλληνες της Οδησσοῦ», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1919

²⁴³ Ηγεσία της Ισραηλινής Κοινότητας

²⁴⁴ Χατζηγάγος, «Οι Έλληνες της Οδησσοῦ θα αποσταλούν εις Παλαιστίνην», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 9 Απριλίου 1919

²⁴⁵ «Οι Έλληνες εξ Οδησσοῦ», *Αθηναϊκή*, Αθήνα, 6 Απριλίου 1919

πλούσιους²⁴⁶. Πάντως, πέραν της υποδοχής τους, που προσιδίαζε της ελληνικής αισθηματολογίας, το ζήτημα της διατροφής και της εγκατάστασής τους αποτελούσε σοβαρότατο κίνδυνο και για τους εντοπίους, καθώς υπήρχε μεγάλη αύξηση τιμών των αγαθών και των ενοικίων, που η Κυβέρνηση όφειλε να προλάβει²⁴⁷.

6.2 Αξιωματικοί και στρατιώτες

Η παρουσία του Α΄Σ.Σ στην Ουκρανία έσωσε το γόητρο των Συμμάχων και «απέτρεψε την λίαν δυσάρεστον τροπήν της εκστρατείας»²⁴⁸. Αυτό πιστώνεται στους Έλληνες, διοικητές και στρατιώτες, που επέδειξαν «υψηλάς αρετάς ορμής, ανδρείας, πειθαρχίας, αυταπάρνησης, αλτρουισμού, αλληλεγγύης και αντοχής στις κακουχίες»²⁴⁹, παρά τις φυσιολογικές ανθρώπινες αδυναμίες.

«Μόνο όποιος έχει πολεμήσει καταλαβαίνει τη σημασία του ηγήτορος, που εν ώρα μάχης κρατάει στα χέρια του την τύχη των στρατιωτών και μπορεί να φέρει τη νίκη ή τον πανικό»²⁵⁰. Βασική μέριμνα των αξιωματικών ήταν να μην αφήνουν αιχμαλώτους στους Μπολσεβίκους και να υποχωρούν με τάξη, διασώζοντας την τιμή των όπλων. Αυτό, όσο και να φαίνεται απλό, ήταν υπεράνθρωπο σε μία αχανή χώρα, όπου, ελλείπει ιππικού, δεν ήταν δυνατόν στα ελληνικά τμήματα να γνωρίζουν από που θα τους επιτεθεί ο εχθρός²⁵¹. Γι' αυτό τους απονεμήθηκε ο Ελληνικός και ο Γαλλικός Πολεμικός Σταυρός, αν και για αρκετούς δεν υπήρξε συγκεκριμένο ανδραγάθημα που να δικαιολογεί αυτή τη διάκριση, αλλά ήταν δηλωτική πράξη της συνεργασίας των δύο Στρατών²⁵².

Σε πολλά στελέχη περίσσευε και η ανθρωπιά. Για παράδειγμα ο Λοχαγός Χριστόπουλος, βλέποντας ότι ένας άνδρας του σκοτώθηκε, διέταξε να αποσυρθεί από το μέτωπο και ο αδερφός του νεκρού, για να μη χαθούν και τα δύο αδέλφια. Όμως ο στρατιώτης αρνήθηκε να εγκαταλείψει τη μάχη, με αποτέλεσμα να πεθάνει και αυτός. Επίσης ο Γονατάς, κατά την εκκένωση της Οδησού, παρατηρούσε Ρώσους αξιωματικούς, που πολέμησαν τους Μπολσεβίκους, να δέχονται τη μήνι τους. Κατόρθωσε λοιπόν να επιβιβάσει στα πλοία δύο εξ' αυτών ενδύοντάς τους με στολή Έλληνα στρατιώτη²⁵³.

²⁴⁶ «Αιτήματα των εκ Ρωσσίαν προσφύγων», *Ακρόπολις*, Αθήνα, 11 Απριλίου 1919

²⁴⁷ «Υποδεχόμεθα τους εκ Ρωσσίας πρόσφυγας», *Αστραπή*, Αθήνα, 12 Απριλίου 1919

²⁴⁸ Κωνσταντίνος Νίδερ, *Η εκστρατεία της Ουκρανίας (Ιανουάριος-Μάιος 1919)*, επιμέλεια Φίλιππος Δρακονταειδής, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2015, σελ.442

²⁴⁹ Στο ίδιο, σελ.454

²⁵⁰ Δέλτα, *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.41-42

²⁵¹ «Νικόλαος Πλαστήρας», *Πατρίς*, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1933

²⁵² Γονατάς, ό.π., σελ.106

²⁵³ Στο ίδιο, σελ.96

Πρέπει να τονισθεί ότι και στις πιο δύσκολες στιγμές κάποιοι διατηρούσαν το παιγνιώδες του χαρακτήρα τους. Έτσι, αφού το σύνταγμα του Κονδύλη εγκατέλειψε τη Σέρμπκα πεζή εν μέσω χιονοθύελλας, λόγω έλλειψης αμαξοστοιχίας, οι ώμοι όλων ήταν κατάφορτοι από χιόνι. Ο Πλαστήρας, που ήξερε πόσο άρεσε στον “τσιπουρόβλητο” Κονδύλη να τον παρομοιάζουν με τον Βοναπάρτη, μόλις τον είδε φώναξε: «ο Ναπολέον επιστρέφω εκ Ρωσίας»²⁵⁴.

Η συμβολή του “Μαύρου Καβαλλάρη”²⁵⁵ στον αγώνα της Ρωσίας υπήρξε ανυπολόγιστης αξίας και ήταν ο μόνος που γνώρισε μόνο νίκες στα Ουκρανικά πεδία²⁵⁶. «Αναμφισβήτητα ήταν ικανότερος του Κονδύλη, αλλά και οι δύο υπερβολικά αριθμιστές. Μάλιστα ο τελευταίος προάχθηκε επ’ ανδραγαθία, παρά την ανικανότητά του στη μάχη της 23^{ης} Μαρτίου, επιρρίπτοντας ευθύνες σε άλλους αξιωματικούς»²⁵⁷, ενώ δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στους στρατιώτες, λόγω σκληρής διοίκησης και, όταν ανατράπηκε το βενιζελικό καθεστώς, απομακρύνθηκε από το σύνταγμα του μεταμφιεσμένος, γιατί κινδύνευε με λιντσάρισμα²⁵⁸.

Υπήρχαν βέβαια και αξιωματικοί, όπως «ο Ταγματάρχης Μελέτης, που εξαιτίας ανικανότητας και δειλίας, θεωρήθηκε υπεύθυνος για πολύ χυθέν αίμα, αλλά, ενώ αποδείχθηκε η ενοχή του, δεν δικάστηκε, καθώς ήταν ανεπιθύς του Στρατηγού Νίδερ»²⁵⁹. Έτσι ο Ριζοσπάστης παρουσίαζε τους Έλληνες ηγήτορες «εξαφανισμένους από τον φόβο, που, για να σώσουν τη ζωή τους, αναγκάζονταν να ξηλώνουν τα γαλόνια τους και να φορούν φανταρίσματα»²⁶⁰ και επιχαιρόταν με όσα έπαθε ο «σακαράκας Κεραυνός» Κονδύλης στην Κρεμιδόφκα, όπου «έσπασε τα μούτρα του» πάνω στη γρανιτένια ορμή του Κόκκινου Στρατού²⁶¹.

Σημειώτέον ότι σε όλους όσοι συμμετείχαν στο εκστρατευτικό Σώμα της Ουκρανίας χορηγήθηκαν ημερήσιες αποζημιώσεις ανάλογες με αυτές των γαλλικών στρατευμάτων²⁶². Ιδιαίτέρως στους αξιωματικούς, που έχασαν τις αποσκευές τους στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, καταβλήθηκε επιπλέον αποζημίωση μέχρι το ποσό των 1000 δραχμών, κατόπιν εκτίμησης του αρχηγού του Σώματος²⁶³. Αυτοί ήταν οι μόνοι χαρούμενοι, γράφει ο Ριζοσπάστης, «θες από τις δάφνες που στεφανώθηκαν όταν γύρισαν,

²⁵⁴ Πατρίς, 24 Αυγούστου 1933

²⁵⁵ Ο μόνος έφιππος αξιωματικός του συντάγματός του

²⁵⁶ «Νικόλαος Πλαστήρας», Πατρίς, Αθήνα, 22 Αυγούστου 1933

²⁵⁷ Χριστόπουλος, ό.π., σελ.98

²⁵⁸ Αβτζιγιάννης, ό.π., σελ.63

²⁵⁹ Χριστόπουλος, ό.π., σελ.91

²⁶⁰ Ριζοσπάστης, 18 Ιουλίου 1929

²⁶¹ «Η τυχοδιωκτική εκστρατεία της Ουκρανίας», Ριζοσπάστης, Αθήνα, 19 Ιουλίου 1929

²⁶² «Αποζημιώσεις εις τους Μπολσεβικομάχους», Αθηναϊκή, Αθήνα, 4 Μαΐου 1919

²⁶³ «Διά τους εν Ουκρανία», Αθηναϊκή, Αθήνα, 22 Απριλίου 1919

θες από το χιλιάριο που τους φιλοδώρησαν»²⁶⁴ και συμπληρώνει ότι οι “ήρωες” αυτοί απόγονοι του Κολοκοτρώνη και του Οδυσσέα Ανδρούτσου, πριν εγκαταλείψουν πανικόβλητοι την Ουκρανία, κουβάλησαν μαζί τους στα καράβια το πλιάτσικο από μαντολίνα, ραπτομηχανές, ρούχα, γουναρικά και χρυσαφικά, γράφοντας την πιο βρώμικη σελίδα στην ιστορία του милитарισμού της ελληνικής μπουρζουαζίας²⁶⁵. Βέβαια αυτά αντιτίθενται με την υπηρεσιακή έκθεση του Νίδερ, ο οποίος αναφέρει ότι «για τη σιδηροδρομική μεταφορά των Ελληνικών τμημάτων διατέθηκαν τρεις από τους δεκαεπτά μεγάλους συρμούς που βρίσκονταν στην Οδησό. Την 22^α Μαρτίου όμως εξεργάγη απεργία των Μπολσεβίκων υπαλλήλων και εργατών του σιδηροδρόμου, που ματαίωσε την κίνηση των συρμών και επέβαλε αλλαγή σχεδίου εκκενώσεως της πόλης, τη χρησιμοποίηση δηλαδή αναγκαστικώς πλέον της θάλασσας αντί του σιδηροδρόμου. Η απεργία δεν είχε προβλεφθεί, ούτε είχε μελετηθεί αποχώρηση δια θαλάσσης. Έτσι επήλθε ανωμαλία, που οδήγησε στην εγκατάλειψη αρκετού μέρους του υλικού, καθώς η δια ξηράς μεταφορά του, ελλείψει μεταγωγικών και βενζίνης, προς χρησιμοποίηση των ανεπαρκών αυτοκινήτων ήταν αδύνατος»²⁶⁶. Την άποψη αυτή ενισχύει και ο Γονατάς, αναφέροντας ότι, παρά την ύπαρξη αρκετών πλοίων στο λιμάνι της Οδησού, παραχωρήθηκαν μόλις δύο στην Ελληνική Βάση, στα οποία επιβιβάστηκαν ασθενείς και τραυματίες, ενώ εγκαταλείφθηκαν μεγάλες ποσότητες ελαίου, οίνου, κονσερβών, καπνών και υγειονομικού υλικού, που διαρπάχθηκαν από το πλήθος, ενώ η δυσφορία κατά των Γάλλων διογκωνόταν, καθώς φρόντιζαν να εξασφαλίσουν μόνο τους εαυτούς και τα υλικά τους²⁶⁷. Επίσης ο Πλαστήρας πετούσε τα αρχεία των λόχων και του συντάγματός του και τις αποσκευές τις δικές του και των αξιωματικών του, ώστε να εξοικονομηθεί χώρος για τη μεταφορά των τραυματιών στρατιωτών του²⁶⁸.

Αλλά και οι Έλληνες στρατιώτες καταδείχθηκαν άξιοι της αποστολής τους. Σύμφωνα με τις εντολές, από την εκστρατεία έπρεπε να αποκλειστούν οι αδυνατισμένοι και οι καχεκτικοί. Ένας από αυτούς, που ήταν και πατέρας τεσσάρων παιδιών, προσήλθε επανειλημμένως δακρυσμένος στον διοικητή του τάγματός του και τον έπεισε να μη διαγραφεί από τους συμμετέχοντες, με αποτέλεσμα να ξεψυχήσει στη Χερσόνα με το όνομα της Ελλάδας στην τελευταία του πνοή²⁶⁹.

Ένας άλλος στρατιώτης, ο Μαμάης από τις Κυκλάδες, όταν σκοτώθηκε ένας αξιωματικός και δεν βρισκόταν το πτώμα του, παρακάλεσε να πάει ο ίδιος να το βρει, γιατί

²⁶⁴ Ριζοσπάστης, 16 Ιουλίου 1929

²⁶⁵ Ριζοσπάστης, 18 Ιουλίου 1935

²⁶⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΠΣ, Φ263/Δ/2/, ό.π., σελ.2

²⁶⁷ Γονατάς, ό.π., σελ.95

²⁶⁸ «Νικόλαος Πλαστήρας», Πατρίς, Αθήνα, 26 Αυγούστου 1933

²⁶⁹ Δέλτα, Αρχείο Δ', ό.π., σελ.104

τον εκτιμούσε πολύ. Αφού πέρασε ώρα και ακούστηκαν πυροβολισμοί, μία ελληνική περίπολος βρήκε τη σορό του αξιωματικού και τον στρατιώτη αιμόφυρτο με ένα τραύμα στην κοιλιά από λόγχη και ένα στο κεφάλι από βλήμα τυφεκίου, ο οποίος, πριν ξεψυχήσει, είπε ότι «κράτησε τον λόγο του»²⁷⁰.

Πάντως οι περισσότεροι πλήττονταν θανάσιμα από ασθένειες, όπως ο εξανθηματικός τύφος και η γρίπη, ενώ προβλημάτιζαν ιδιαίτερος τα αφροδίσια νοσήματα. Κυρίως όμως από το κρύο, που έφθανε τους 32 βαθμούς υπό το μηδέν, πολλοί στρατιώτες λιποθυμούσαν και νοσηλεύονταν, ενώ κρυστάλλωναν και βρασμένα αυγά που προορίζονταν για γεύμα. Το κυριότερο πρόβλημα εντούτοις ήταν η εξάντληση από την αδιάκοπη μάχη και την αγρυπνία. Για παράδειγμα ο Πλαστήρας προσπαθούσε μάταια να ξεπνήσει τους στρατιώτες του, μετά από 14 ώρες μάχης και πορείας, καθώς προτιμούσαν να πέσουν στα χέρια του εχθρού κοιμώμενοι, προκρίνοντας τον θάνατο ως απαλλαγή από τα βάσανά τους. Αλλά και ο ίδιος, μη αντέχων την αϋπνία, κοιμόταν πάνω στο άλογό του υποβασταζόμενος εκατέρωθεν από δύο Γάλλους αγγελιοφόρους²⁷¹. Γενικά όμως το ηθικό των ανδρών ήταν ακμαίο μέχρι του βαθμού να προκαλείται ο θαυμασμός Γάλλων, Ελλήνων και Ρώσων στην Ουκρανία²⁷². Ιδίως οι Ρώσοι εκφράζονταν με τα καλλίτερα λόγια για την ευγένεια των Ελλήνων στρατιωτών και για την ηθική τους υπεροχή²⁷³.

Στο ζήτημα τώρα της προπαγάνδας οι Μπολσεβίκοι, με προκηρύξεις στα Ελληνικά, καλούσαν τους Έλληνες στρατιώτες να γυρίσουν στη χώρα τους, αφού ξεσηκωθούν εναντίον των αξιωματικών τους. Αλλά δεν τα κατάφεραν, «διότι οι οπλίτες λάτρευαν όσους βαθμοφόρους ενδιαφέρονταν πραγματικά για αυτούς»²⁷⁴, όπως ο τότε Λοχαγός Νικόλαος Βαμβακόπουλος²⁷⁵, που, ως διοικητής λόχου στη Μπερεζόφκα, όταν αντιλήφθηκε ότι οι άνδρες του περικυκλώθηκαν, τους άνοιξε δρόμο διαφυγής διασπώντας τη γραμμή των Μπολσεβίκων με τις τρεις χειροβομβίδες που του απέμεναν²⁷⁶.

Διαφορετική εικόνα παρουσίαζε ο *Ριζοσπάστης*²⁷⁷, σκοπεύοντας να διαχωρίσει διοικούντες και διοικούμενους. Θεωρούσε ότι ο ηρωισμός των Μπολσεβίκων και το ενδιαφέρον των Ρώσων αγροτών έδειχνε τον δρόμο στους Έλληνες στρατιώτες, οι οποίοι γελούσαν και αδιαφορούσαν με τα ύπουλα και "σκουριασμένα" λόγια των "γαλονάδων", που τους "τσαμπουρνούσανε" κάθε τόσο, υπενθυμίζοντάς τους το καθήκον τους προς την

²⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.115

²⁷¹ Δέλτα, *Αρχείο Β'*, ό.π., σελ.42-43

²⁷² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/1, ό.π., σελ.3

²⁷³ «Εις την Οδησσόν», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 6 Απριλίου 1919

²⁷⁴ *Πατρίς*, 21 Αυγούστου 1933

²⁷⁵ Ως Ταγματάρχης, ορίστηκε τακτικό μέλος του στρατοδικείου της Δίκης των Έξι. Ο Κονδύλης το 1933 ήθελε να τον εκδιώξει από το στράτευμα

²⁷⁶ «Νικόλαος Πλαστήρας», *Πατρίς*, Αθήνα, 23 Αυγούστου 1933

²⁷⁷ *Ριζοσπάστης*, 16 Ιουλίου 1929

πατρίδα και τη σημαία. Η εφημερίδα μάλιστα κατηγορούσε τον αρχιμανδρίτη Φωστίνη, που ακολούθησε την εκστρατεία, για να ευλογεί τα όπλα, ότι προσπαθούσε να εξαπατήσει τους στρατιώτες, ώστε να μη στασιάσουν. Διατύπωσε επίσης, στο αφιέρωμά της στην "τυχοδιωκτική" εκστρατεία της Ουκρανίας²⁷⁸, την άποψη ότι οι Έλληνες φαντάροι όχι μόνο συμπαθούσαν τους Μπολσεβίκους, αλλά ήταν έτοιμοι να ενωθούν με αυτούς. Ο Τσολακόπουλος τα χαρακτήρισε αυτά ως τεχνάσματα της Μπολσεβικικής προπαγάνδας²⁷⁹.

Βεβαίως η λογοκρισία στις επιστολές, που στέλλονταν από το μέτωπο, παρατήρησε ότι όλοι σχεδόν οι στρατιώτες καταφέρονταν κατά της εκστρατείας και εκφράζονταν υβριστικάς εναντίον των Γάλλων. Μάλιστα ο Στρατηγός Νίδερ έδωσε εντολή να θίγονται στις επιστολές μόνο θέματα οικογενειακά και όχι στρατιωτικά. Όμως τα γραφόμενα από τους άνδρες δεν ήταν προϊόν προπαγάνδας, αλλά αποτέλεσμα στερήσεων, ταλαιπωρίας, ψυχικής κόπωσης και έλλειψης ειδήσεων από τις οικογένειές τους²⁸⁰, λόγω κακής λειτουργίας της ταχυδρομικής υπηρεσίας.

Ανεξαρτήτως όμως των δυσκολιών οι άνδρες των ελληνικών τμημάτων, όπως ο Χαρίδημος Λογκοβάρδος, λοχίας που τραυματίστηκε στην Κρεμιδόφκα, διατείνονταν ότι «αδιαφορούσαν που έχυναν το αίμα τους στη Ρωσία, στην Αφρική, στην Ασία, αρκεί να ήξεραν ότι θα ωφεληθεί η μακρυσμένη τους πατρίδα»²⁸¹. Πολλοί βέβαια εξέφραζαν την απροθυμία τους να πεθάνουν στον αφιλόξενο Ουκρανικό τόπο. «Ευλαβώς κλίνω το γόνυ προ των αγνώστων τάφων των εν Μεσημβρινή Ρωσία πεσόντων ενδόξων νεκρών μας», έλεγε ο Στρατηγός Νίδερ²⁸², αναφερόμενος στις συνολικές απώλειες του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος, που ανήλθαν επισήμως σε 398 νεκρούς, στους οποίους περιλαμβάνονταν και 173 εξαφανισθέντες. Ο αριθμός αυτός είναι μικρότερος της πραγματικότητας, αν εξετάσουμε τις αλληλοσυγκρουόμενες αναφορές των πρωταγωνιστών αξιωματικών και κρίνεται μάλλον σημαντικός για επιχειρήσεις σύντομες και όχι μαζικές. Κατά τον Αυγητίδη, σχεδόν το σύνολο των εξαφανισθέντων, που αποτέλεσαν το 40% των απωλειών, αυτομόλησε στους Μπολσεβίκους, αποδεικνύοντας τις διαθέσεις των Ελλήνων στρατιωτών στην αντιμετώπιση της τυχοδιωκτικής εκστρατείας²⁸³. Οπωσδήποτε υπήρξαν κάποιες αυτομολήσεις, αλλά οι περισσότεροι αγνοούμενοι, είτε σκοτώθηκαν και δεν βρέθηκε η σορός τους είτε αιχμαλωτίστηκαν²⁸⁴.

²⁷⁸ 19 Ιουλίου 1929

²⁷⁹ Φωστίνης, ό.π., σελ.69

²⁸⁰ Γονατάς, ό.π., σελ.102-103

²⁸¹ «Τώρα και δύο χρόνια», *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 23 Μαρτίου 1921

²⁸² Νίδερ (2015), ό.π., σελ.457

²⁸³ Αυγητίδης, ό.π., σελ.179

²⁸⁴ Νικολαΐδης, ό.π., σελ.88

Επιλογική αποτίμηση

Κατόπιν της λήξης του Μεγάλου Πολέμου, οι Δυτικοί εκστράτευσαν στη Μεσημβρινή Ρωσία, για την ικανοποίηση των γεωπολιτικών και οικονομικών τους συμφερόντων, ιδίως των Γάλλων. Η Ελλάδα ανταποκρίθηκε ταχύτατα, εν μέσω απροθυμίας αλλά και αντιδράσεων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στην έκκληση της Συμμαχίας να αποσταλούν στρατιωτικές της δυνάμεις στην Ουκρανία εναντίον των Μπολσεβίκων, για να λάβει ως αντίδωρο την ικανοποίηση των εδαφικών της διεκδικήσεων²⁸⁵. Επρόκειτο για μία ρεαλιστική απόφαση του Βενιζέλου, ώστε να εξασφαλίσει πρόσθετα διαπραγματευτικά χαρτιά, ιδίως προς την κατεύθυνση της Γαλλίας, ενόψει της έναρξης της ειρηνευτικής Συνδιάσκεψης των Παρισίων²⁸⁶. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πρώτη υπερπόντιο εκστρατεία, μετά την επανάσταση του 1821 και την ανεξαρτησία της, συντελέστηκε με την αποστολή μίας εκ των καλύτερων μονάδων της, του Α΄ Σώματος Στρατού, διοικούμενου τότε από του διακεκριμένου Υποστράτηγου Κωνσταντίνου Νίδερ²⁸⁷. Όμως κρίθηκε ανάλογα με τις επικρατούσες τότε πολιτικές αντιλήψεις και δημιούργησε ποικιλότητα σχόλια, ιδίως στον ελληνικό Τύπο, που εκτείνονταν από την αναβίωση του Πανσλαβισμού έως την άφευκτη αποτυχία²⁸⁸.

Οι περισσότερες εφημερίδες λοιπόν θεωρούσαν ότι τα ελληνικά τμήματα μετέβησαν στην Οδησό, όχι με κατακτητικές βλέψεις, αλλά για να δείξουν ότι πολεμούν για τα δίκαια της ανθρωπότητας και την απελευθέρωση του ρωσικού λαού από τους Μπολσεβίκους, εξοφλώντας παλαιό χρέος της Ελλάδας προς τη Ρωσία²⁸⁹ και εξήραν τον ηρωισμό των ελληνικών στρατευμάτων προβάλλοντας παράλληλα τις θηριώδεις μεθόδους των Μπολσεβίκων²⁹⁰. Άλλες όμως έγραφαν ότι «σταλήκαμε να σώσουμε τους Ρώσους βιομηχάνους και τσιφλικάδες, να σκοτώσουμε τους Μπολσεβίκους και να σκοτωθούμε»²⁹¹. Πάντως το φλέγον ζήτημα ήταν η εξασφάλιση των ανταλλαγμάτων από τη συμμετοχή στην εκστρατεία, στην οποία το Α΄Σ.Σ αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα και έφερε το

²⁸⁵ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.254

²⁸⁶ Αντώνης Κλάφης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019, σελ.296

²⁸⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα*, ό.π., σελ.9

²⁸⁸ Καρακασσώνης, ό.π., σελ.13

²⁸⁹ «Το 1918 διά τον Ελληνικόν Στρατόν», *Εστία*, Αθήνα, 2 Ιανουαρίου 1919

²⁹⁰ «Ο ηρωισμός των Ελλήνων. Βεβαιώσεις Γερμανών», *Αθήναι*, Αθήνα, 2 Απριλίου 1919

²⁹¹ *Ριζοσπάστης*, 16 Ιουλίου 1929

βάρος όλου του αγώνα, καθώς οι γαλλικές δυνάμεις που στάλθηκαν και οι αποικιακές τους μεραρχίες απείχαν από τις προϋπολογιζόμενες για την επιχείρηση, ήταν ανεπαρκείς, ατελείς στη σύνθεσή τους και απογυμνωμένες από μεγάλο μέρος των ανδρών τους²⁹².

Επιπλέον, λόγω του αναποφασίστου των συμμαχικών κυβερνήσεων περί της επεμβάσεως ή μη στη Ρωσία και των υπέρ το δέον απροόπτως αλληλοεπερχομένων γεγονότων, ο τρόπος και οι όροι της ατάκτου και κατά μικρά τμήματα μεταφοράς του Α΄ Σ.Σ υπήρξαν παν άλλο μη ικανοποιητικοί με συνέπειες, όπως φάνηκε από την εξέλιξη των επιχειρήσεων, λίαν επιβλαβείς για τις ελληνικές δυνάμεις, που αντιμετώπισαν σοβαρά υλικοτεχνικά προβλήματα, την απουσία γενικού σχεδίου πολεμικών επιχειρήσεων, καθώς και τη διαφθορά της γαλλικής Διοίκησης. Ενώ δηλαδή η εκστρατεία είχε ως μοναδικό σκοπό την εξυπηρέτηση των γαλλικών συμφερόντων και μάλιστα επί ζημία των ελληνικών πληθυσμών στη Μεσημβρινή Ρωσία, εντούτοις οι Γάλλοι δεν κατέβαλαν προσπάθεια να υπερνικηθούν οι δυσκολίες μεταφοράς των ελληνικών τμημάτων, αλλά τις αύξαναν, σαν να επρόκειτο περί εχθρικού στρατού²⁹³. Τα πλοία οδήγησαν στη Ρωσία μόνο στρατιώτες, όχι στρατό, καθώς οι λόχοι δεν είχαν μεταγωγικά και πυροβόλα. Έτσι τα ελληνικά τμήματα ήταν "δεμένα" με τα πλοία και τους σιδηροδρόμους και δεν μπορούσαν να ελιχθούν σε απρόοπτες καταστάσεις²⁹⁴.

Συγχρόνως, η μορφή του αγώνα ανάγκασε τη Συμμαχική Διοίκηση να αντιδράσει ταχέως, εξαπολύοντας σποραδικά τα στρατιωτικά τμήματα σε μεγάλες αποστάσεις και προς όλες τις κατευθύνσεις, από τις οποίες συνέκλιναν προς την Οδησό οι εχθροί, ώστε να μπορέσει να τους απασχολήσει μακριά της πόλεως, μέχρι να έλθουν ενισχύσεις. Εάν η άμυνα οργανωνόταν από την αρχή, λόγω ελλείψεως επαρκών δυνάμεων, εγγύς της Οδησού, υπήρχε ο κίνδυνος της απειλής από το εσωτερικό της πόλης, όπου, παρά το γεγονός της ύπαρξης σημαντικής Ελληνικής Κοινότητας και της προπαγάνδας περί απελευθέρωσης, ο τοπικός πληθυσμός αντιμετώπισε τα συμμαχικά στρατεύματα πολύ εχθρικά και εξεγέρθηκε εναντίον των²⁹⁵.

Υπό το πνεύμα αυτό και από την πίεση των γεγονότων οι διαδοχικώς αποβιβαζόμενες Ελληνικές Δυνάμεις παρασύρθηκαν εξακολουθητικώς στην ανάμειξη και διασπορά, δίχως κανένα σχέδιο οργάνωσης παρά της Ανωτέρας Διοίκησης²⁹⁶, ενώ εκδηλώνονταν έντονα οι επιθετικές ενέργειες των Μπολσεβίκων, υπό τον Αταμάνο Γρηγόριεφ, με πρώτη τους επιτυχία την κατάληψη της Χερσώνας. Παράλληλα οι

²⁹² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1/, ό.π., σελ.3

²⁹³ Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.40

²⁹⁴ Γρηγοριάδης, ό.π., σελ.144

²⁹⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α, ό.π., σελ.3

²⁹⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1/, ό.π., σελ.14

Σύμμαχοι εξέταζαν, για ποικίλους λόγους, την αναίρεση της απόφασης για επέμβαση στην Ουκρανία, κυρίως όμως διότι βαθμηδόν η κατάσταση, εντός βραχυτάτου χρόνου, έλαβε τροπή, που καταδείκνυε άσκοπη τη συνέχισή της σε μία χώρα, που το πλείστον του πληθυσμού ήταν φίλα διακείμενο προς τους Μπολσεβίκους και τους προσέφερε βοήθεια, ενώ οι αντιφρονούντες αποτελούσαν ανίσχυρη μειονοψηφία²⁹⁷.

Συνεπώς «η στρατιωτική επέμβαση στη Μεσημβρινή Ρωσία ήταν η μεγαλύτερα τιμωρία»²⁹⁸ και η προσπάθεια προστασίας της από την μπολσεβικική εισβολή παρέμεινε άγονος. Η συντριπτική αριθμητική υπεροχή του Ερυθρού Στρατού μετέτρεψε τη δράση του εκστρατευτικού συμμαχικού σώματος σε σειρά αγώνων οπισθοφυλακής, στους οποίους οι ελληνικές μονάδες διακρίθηκαν για την ανδρεία και την πειθαρχία τους²⁹⁹, σε αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, υπό την καθοδήγηση ικανών αξιωματικών, που μετέπειτα πρωταγωνίστησαν στην ελληνική πολιτική ζωή. Όμως επιβάλλεται να εστιάσουμε τη στρατιωτική κριτική στον ενδιαφέροντα υποχωρητικό ελιγμό, που ο Κλαούζεβιτς διαβεβαιώνει ότι είναι από τα καλύτερα κριτήρια της πραγματικής αξίας ενός στρατού³⁰⁰.

Είναι σημαντικό μάλιστα να μνημονευθεί, αν και ακριβοπληρωμένο, ότι «μερικά εκατομμύρια αγραμμάτων και αμαθών Ρώσων γνώρισαν πως υπάρχει Έλληνας στρατιώτης, αλλά και τι αξίζει»³⁰¹. Ο Ελληνικός Στρατός υστερούσε κατά πολύ σε υλικά και πυροβολικό, υπερείχε όμως σε ηθικό, οργάνωση και αυτοπεποίθηση, ώστε παρ' όλες τις ελλείψεις και τις αδυναμίες της γαλλικής Διοίκησης εξετέλεσε το καθήκον του, επισύροντας και αυτών των Μπολσεβίκων την εκτίμηση³⁰², καθώς και τα εγκώμια της γαλλικής Βουλής. Ακόμη και κυκλωμένος βρήκε καταφύγιο στη λόγχη του, σώζοντας την τιμή του και θυσιαζόμενος για τα ιδανικά της Πατρίδας, παρά το συστηματικό "δηλητηρίασμα" των βασιλικών και των αντιδραστικών³⁰³.

Όλη η περηφάνια για τον αναποτελεσματικό ηρωισμό των Ελλήνων πολεμιστών και η περιφρόνηση για τη στάση των Συμμάχων αποτυπώνονται στα σκληρά λόγια της Πηνελόπης Δέλτα, που τονίζει ότι «θα αποσιωπήσουν οι σύμμαχοι και θα θάψουν την εκστρατεία της Ουκρανίας, με τις μάχες και την υποχώρηση του στρατού μας, που αν είναι δόξα για μας είναι όμως αίσχος γι' αυτούς, που μας φέρθηκαν σα μισθωτούς, όχι σα

²⁹⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Ε/1, ό.π., σελ.2

²⁹⁸ «Ο Λούδ Τζώρτζι διά την Ρωσσίαν», *Αστραπή*, Αθήνα, 13 Απριλίου 1919

²⁹⁹ Νικόλαος Οικονόμου, «Η εκστρατεία της Ουκρανίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 15, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ.112

³⁰⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, ό.π., σελ.37

³⁰¹ Δέλτα, *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.110

³⁰² Παρασκευόπουλος (Αντιστράτηγος), ό.π., σελ.37

³⁰³ Γρηγοριάδης, ό.π., σελ.177

συμμάχους, που αφήφισαν το ανθρώπινο υλικό, γιατί ήταν ελληνικό και έδωσαν όλη τους την προσοχή στο εμπορικό τους υλικό, που αντιπροσώπευε λεφτά δικά τους»³⁰⁴. Υπήρξαν βέβαια και ελληνικές στρατιωτικές απώλειες στην Ουκρανία, σχετικά χαμηλές, αλλά περισσότερο η εκστρατεία κόστισε βαρύτατα στις ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας, που θεωρήθηκαν ως αμφίβολης νομιμοφροσύνης από το σοβιετικό καθεστώς και έτσι πολλά μέλη τους αναγκάστηκαν να καταφύγουν πρόσφυγες στην Ελλάδα³⁰⁵, δημιουργώντας επιπλέον προβλήματα στην Ελληνική Κυβέρνηση.

Συνοψίζοντας, η εκστρατεία της Ουκρανίας αποτελεί παράδειγμα αδυναμίας των στρατιωτικών παραγόντων να ικανοποιήσουν γεωπολιτικές και οικονομικές επιδιώξεις, λόγω ελλιπούς σχεδιασμού και αδυναμίας εξασφάλισης των προσηκουσών δυνάμεων. Ανεξαρτήτως πάντως της έκβασης της συμμαχικής επέμβασης, τα ελληνικά στρατεύματα που συμμετείχαν επέδειξαν γενναιότητα και αυταπάρνηση σε πεδία άγνωστα, αντιμετωπίζοντας φανατισμένους αντιπάλους³⁰⁶. Θα έλεγε κανείς πως «η Ελλάδα στην Ουκρανία έφτασε ενθουσιώδης υπερβολικά, πολέμησε ηρωικώς υπερβολικά και ηττήθηκε σιωπηρώς υπερβολικά»³⁰⁷.

³⁰⁴ Δέλτα, *Αρχείο Δ'*, ό.π., σελ.8

³⁰⁵ Οικονόμου, ό.π., σελ.112

³⁰⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι κυριότερες μάχες του Ελληνικού Στρατού*, Αθήνα 2012, σελ.57

³⁰⁷ Νίδερ (2015), ό.π., σελ.17

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς αδημοσίευτες πηγές

Στρατιωτικά Αρχεία

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, 141/Α/, *Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα στην Μεσημβρινή Ρωσία*, Στρατιωτική Ιστορία, Σημειώσεις Σ.Σ.Ε

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ217/Δ, *Ιστορία του 7^{ου} Συντάγματος Πεζικού από συστάσεώς του (1886) έως το 1922*, 1^η Μαΐου 1929

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ250/Η/5, *Έκθεσις πεπραγμένων του 3^{ου} Συντάγματος Πεζικού κατά τας επιχειρήσεις εις Ρωσσίαν*, 23 Φεβρουαρίου 1919

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α, *Εκστρατεία Α΄Σ.Σ στη μεσημβρινή Ρωσία (επίσημη μετάφραση από το Ρωσικό υπουργείο Άμυνας)*, 30 Μαΐου 1920

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/Α/2, *Επιχειρήσεις Ελληνικού Στρατού εις Ουκρανία από τον Ν.Κ.Σπυρόπουλο*, 1^η Ιανουαρίου 1919

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263Α/ΣΤ/2, *Συνταγματάρχου Μπουζάκ, Η εν Μεσημβρινή Ρωσία εκστρατεία (μετάφραση εκ του γαλλικού υπό Συνταγματάρχου Σκυλίτση Αριστ.)*, 1^η Ιανουαρίου 1918

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Β/1, *Εκστρατεία της Ουκρανίας υπό Συνταγματάρχου Τρεπεκλή*, 1^η Ιανουαρίου 1919

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/1, *Έκθεσις περί της γενικής εν Οδησσώ καταστάσεως του Διοικητού του Α΄Σ.Σ Στρατηγού Νίδερ*, 1^η Απριλίου 1919

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Δ/2, *Δευτέρα Έκθεσις Υποστρατήγου Νίδερ περί της εν Ρωσία καταστάσεως*, 31 Μαρτίου 1919

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Ε/1/ΙΙ *Μεραρχία/Συμπληρωματική Έκθεσις της εν Ουκρανία και Βεσσαραβία Εκστρατείας*, 1^η Σεπτεμβρίου 1920

Πρωτογενείς δημοσιευμένες πηγές

Εφημερίδες

Αθήναι, Αθήνα, 1919

Αθηναϊκή, Αθήνα, 1919

Ακρόπολις, Αθήνα, 1918-1919

Αστραπή, Αθήνα, 1919

Εθνικός Κήρυξ Αμερικής, Νέα Υόρκη, 1919

Έθνος, Αθήνα, 1918-1919, 1933
Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1918-1919
Εστία, Αθήνα, 1918-1919
Καιροί, Αθήνα, 1919
Κοινωνία, Αθήνα, 1919
Νέα Εφημερίς, Ηράκλειο, 1919-1921
Πατρίς, Αθήνα, 1919, 1933
Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1918-1919, 1929, 1935

Απομνημονεύματα

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημόσιου βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, Αθήναι 1958
Γρηγοριάδης Νεόκοσμος, *Ήτα όπλα η Ελλάς*, Κωνσταντινούπολις 1920
Δεμέστιχας Πέτρος (Αντιστράτηγος), *Αναμνήσεις*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2002
Καραγιάννης Χρήστος, *Η ιστορία ενός στρατιώτη (1918-1922)*, επιμέλεια-σχολιασμός Φίλιππος Δρακονταειδής, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2013
Καρακασσώνης Πέτρος, *Ιστορία της εις Ουκρανίαν και Κριμαίαν υπερποντίου εκστρατείας τω 1919*, τύποις Α. Λαμπρόπουλου, εν Αθήναις 1933
Νίδερ Κωνσταντίνος, *Η εκστρατεία της Ουκρανίας (Ιανουάριος-Μάιος 1919)*, επιμέλεια Φίλιππος Δρακονταειδής, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2015
Νίδερ Κ. (Αντιστράτηγος), «Η εκστρατεία της Ουκρανίας», στο *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1^{ος}, Αθήναι 1929, σ.77-340
Πάγκαλος Θεόδωρος (Αντιστράτηγος), *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1950
Παρασκευόπουλος Λεωνίδας(Αντιστράτηγος), *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ.2, τύποις Πυρσού, Αθήναι 1934
Σαράφης Στέφανος (Στρατηγός), *Άπαντα*, τόμος Β΄, Εκδόσεις Σύγχρονο Βιβλίο, Αθήνα 1964
Σμπαρούνης-Τρίκορφος Νικόλαος, *Ημερολόγιον της εις Ρωσσίαν εκστρατείας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013
Φωστίνης Παντελεήμων (Μητροπολίτης Χίου), *Ο Ελληνικός Στρατός στη Ρωσσία*, Εκδόσεις Άθως, Πειραιάς 1988
Χριστόπουλου Γεωργίου (Στρατηγού), *Κάποιες άλλες εποχές*, Ιδιωτική έκδοση, 1984

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Αβτζιγιάννης Κωνσταντίνος, «Εκστρατεία στην Ουκρανία», *Πολεμικές Μονογραφίες*, τεύχος 44, Αθήνα, Ιανουάριος 2005

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ250/Θ/9, «Επιχείρησις Οδησσός», *Ταχυδρόμος 21 Ιουνίου 1990*

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ263/Α/Δ, *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5^{ος}, Αθήνα 1930

Αυγητίδης Κώστας, *Η στρατιωτική επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2018

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Το Ελληνικόν εκστρατευτικόν σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1955

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι κυριότερες μάχες του Ελληνικού Στρατού*, Αθήνα 2012

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Δέλτα Π., *Αρχείο Δ΄, Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία 1919*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1982

Δέλτα Π., *Αρχείο Β΄, Νικόλαος Πλαστήρας, Εκστρατεία Ουκρανίας 1919, Κίνημα 6^{ης} Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2007

Διώγος Κωνσταντίνος, «Περί ανοήτου ταύτης εκστρατείας... Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας (Νοέμβριος 1918-Απρίλιος 1919)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 14-15, Θεσσαλονίκη 2003-2004

Καργάκος Σαράντος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922)*, Έκδοση Ιδιωτική, Μάιος 2010

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019

Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ.13, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, Αθήνα 1958, σελ. 521

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η εμπόλεμη Ελλάδα, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-82

Νικολαΐδης Νικόλαος, *Ο Ναύαρχος Γεώργιος Κακουλίδης*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2001

Νικολάου Χαράλαμπος (Ταξίαρχος), «Η Ελληνική εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία», *Στρατιωτική Ιστορία*, τεύχος 6, Αθήνα, Ιανουάριος 1997

- Νικολάου Χαράλαμπος (Ταξίαρχος), «Η μάχη της Χερσονάσας», *Στρατιωτική Ιστορία*, τεύχος 41, Αθήνα, Ιανουάριος 2000, σελ.58-63
- Οικονόμου Νικόλαος, «Η εκστρατεία της Ουκρανίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 15, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ.112
- Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τ.1 Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2019
- Σιούσιουρας Πέτρος, *Γεωπολιτική και ζωτικός χώρος*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα² 2016
- Σιούσιουρας Πέτρος, *Γεωπολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2011
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Β', Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2006